

Rijksinstituut voor Volksgezondheid
en Milieu
*Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport*

**Inventarisatie Nederlandse COVID-19
Onderzoeken:
Preventie en Zorg & Brede Maatschappelijke
vraagstukken**
Rapportage nr. 9: mentaal welbevinden

Colofon

© RIVM 2021

Delen uit deze publicatie mogen worden overgenomen op voorwaarde van bronvermelding: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM), de titel van de publicatie en het jaar van uitgave.

Publicatiedatum: 11 maart 2021

Maartje Harbers (auteur), RIVM
Tessa Hulshof (auteur), RIVM
Roline Schaink (auteur), RIVM
Carola Schrijvers (projectleiding), RIVM

Contact:
Carola Schrijvers
RIVM Centrum Gezondheid en Maatschappij
carola.schrijvers@rivm.nl

Dit is een uitgave van:
**Rijksinstituut voor Volksgezondheid
en Milieu**
Postbus 1 | 3720 BA Bilthoven
Nederland
www.rivm.nl

Inhoudsopgave

1 Inleiding — 5

2 Methodologie — 7

3 Samenvatting van de resultaten — 8

3.1 Kernboodschappen mentaal welbevinden van Nederlanders tijdens de coronacrisis — 8

3.2 Mentaal welbevinden van de algemene bevolking — 8

3.3 Mentaal welbevinden van specifieke groepen — 10

3.3.1 Mentaal welbevinden van jongeren en jongvolwassenen — 10

3.3.2 Mentaal welbevinden van ouderen — 12

3.3.3 Mentaal welbevinden van mensen met een chronische ziekte en/of beperking — 13

3.3.4 Mentaal welbevinden van mantelzorgers en naasten — 14

3.3.5 Mentaal welbevinden van mensen met psychische problemen — 15

3.3.6 Mentaal welbevinden van werkenden en niet-werkenden — 17

3.3.7 Mentaal welbevinden van overige groepen — 17

Referenties — 19

Bijlage 1 Tabel 1 Resultaten algemene bevolking — 23

Tabel 1 Samenvatting resultaten mentaal welbevinden algemene bevolking — 23

Bijlage 2 Tabellen 2.1 t/m 2.10: Resultaten specifieke doelgroepen — 33

Tabel 2.1 Samenvatting mentaal welbevinden jongeren en jongvolwassenen — 33

Tabel 2.2 Samenvatting mentaal welbevinden ouderen — 36

Tabel 2.3 Samenvatting mentaal welbevinden mensen met chronische ziekte en/of een beperking — 40

Tabel 2.4 Samenvatting mentaal welbevinden mantelzorgers en naasten — 44

Tabel 2.5 Samenvatting mentaal welbevinden mensen met psychische problemen — 46

Tabel 2.6 Samenvatting mentaal welbevinden werkenden en niet-werkenden — 52

Tabel 2.7 Samenvatting mentaal welbevinden kwetsbare zwangere vrouwen — 53

Tabel 2.8 Samenvatting mentaal welbevinden kwetsbare gezinnen — 54

Tabel 2.9 Samenvatting mentaal welbevinden sekswerkers — 55

Tabel 2.10 Samenvatting mentaal welbevinden dak- en thuislozen — 55

Bijlage 3 Methodologie van dit project — 58

1 Inleiding

De crisis rond COVID-19 roept veel (kennis)vragen op. Vragen die op korte termijn beantwoord moeten worden, maar ook vragen voor de meer langere termijn. De vragen gaan over verschillende terreinen zoals gezondheid, veiligheid, solidariteit en sociale zekerheid. ZonMw heeft het programma COVID-19 ingericht waar veel van deze vraagstukken bij elkaar komen en die het onderwerp vormen van onderzoeksprojecten.

Op verzoek van het ministerie van VWS bundelt het RIVM de resultaten van onderzoek dat plaatsvindt binnen het ZonMw programma COVID-19 in periodieke rapportages. Het gaat om onderzoek op het terrein van preventie, zorg en brede maatschappelijke vraagstukken. We analyseren de resultaten en voorzien deze van duiding en aandachtspunten die bruikbaar zijn bij beleidsvorming en -evaluatie. Uiteindelijk ontstaat er een systematisch overzicht van de effecten en de impact van de coronacrisis en van de corona-maatregelen op het dagelijks leven van Nederlanders, met bijzondere aandacht voor specifieke doelgroepen.

In 2020 verschenen acht rapportages die een samenvatting gaven van de nieuwste inzichten uit door ZonMw gefinancierd onderzoek, aangevuld met enkele overige relevante onderzoeken waaronder die van de RIVM Corona Gedragsunit. Deze inzichten hadden betrekking op een breed scala aan onderwerpen. In de 8e rapportage is, op verzoek van VWS, de op dat moment beschikbare kennis op een aantal onderwerpen samengevat, namelijk voor de doelgroepen jeugd en ouderen en voor de thema's sport en bewegen en thuiswerken: <https://www.rivm.nl/coronavirus-covid-19/onderzoek/preventie-zorg-maatschappij>.

Nu steeds meer onderzoeksresultaten beschikbaar komen, gaan we in 2021 verder op de eerder ingezette lijn om toe te werken naar een systematisch overzicht van de effecten van de coronacrisis. Dat betekent dat we beschikbare informatie uit onderzoeken samenvatten over de gehele corona periode. Waar mogelijk voorzien we deze informatie van duiding en aandachtspunten voor beleid. Dit doen we per thema (b.v. mentaal welbevinden, gebruik van e-health, sport en bewegen). We vatten resultaten samen voor de algemene bevolking en per specifieke doelgroep.

Op basis van de in deze rapportage beschreven onderzoeken laten we zien hoe een uitkomstmaat als mentaal welbevinden zich over de tijd (op verschillende momenten in de coronacrisis) ontwikkelt, door de resultaten van meerdere studies zo goed mogelijk met elkaar te vergelijken. Doordat de studies beschrijvend van aard zijn kunnen we niet het directe effect van de coronacrisis en coronamaatregelen op allerlei aspecten van het dagelijks leven kwantificeren.

Deze kennisintegratie komt mede tot stand in nauwe samenwerking met ZonMw en VWS. Daarnaast willen wij onze meelezers en adviseurs bij deze rapportage bedanken: Johan Polder en Ilse Storm.

Deze 9^e rapportage gaat specifiek over de effecten van de coronacrisis en corona-maatregelen op het mentaal welbevinden van Nederlanders. In hoofdstuk 2 komt de methodologie bij dit specifieke rapport aan de orde. De afbakening van de opdracht en beoordeling van de wetenschappelijke kwaliteit van de in dit project gebruikte studies is te vinden in bijlage 3. Hoofdstuk 3 bevat de resultaten van de geselecteerde studies. Daarin worden eerst de kernboodschappen uitgelicht. Vervolgens worden de resultaten uit de studies besproken, uitgesplitst naar studies die gaan over het mentaal welbevinden van de algemene Nederlandse bevolking (3.2) en studies over specifieke groepen (3.3).

2 Methodologie

Deze rapportage is gebaseerd op de doorlopende ZonMw-inventarisatie van relevante Nederlandse COVID-19 onderzoeken binnen het *ZonMw programma COVID-19*. Het betreft publicaties die verschenen zijn vanaf begin maart 2020, de start van de eerste golf van de coronaepidemie in Nederland. Alle publicaties die vóór 8 februari 2021 door ZonMw waren geïdentificeerd, zijn meegenomen in deze rapportage, aangevuld met enkele andere Nederlandse onderzoeken.

Voor dit rapport zijn resultaten van studies meegenomen die gaan over het *mentaal welbevinden*. Het SCP onderscheidt vier dimensies van welbevinden, die ook in een aantal studies gebruikt zijn, namelijk (1) tevredenheid met het leven, (2) ervaren gezondheid, (3) psychisch welbevinden en (4) eenzaamheid (De Klerk et al., 2020). We zien echter in de studies diverse uitkomstmaten terug, zoals psychische gezondheid gemeten volgens de MHI-5¹, psychische klachten (o.a. stress, angst, slapeloosheid) en het zich zorgen maken. Hierdoor is het lastig de resultaten van studies onderling met elkaar te vergelijken. Voor studies met meerdere meetmomenten (veelal uitgevoerd in de algemene bevolking), zijn er wel conclusies te trekken over verandering in de tijd.

De resultaten van de verschillende studies worden aan de *tijdlijn van de maatregelen voor de bestrijding van COVID-19* gekoppeld. Zie voor de uitgebreide tijdlijn: <https://www.rivm.nl/gedragsonderzoek/tijdlijn-maatregelen-covid>

Deze tijdlijn comprimeren we tot vier fases in de bestrijding van COVID-19:

- 1) 1e lock-down, maart-april 2020;
- 2) versoepeling maatregelen, mei-juli 2020;
- 3) steeds verdergaande aanscherping maatregelen, augustus-half december 2020;
- 4) 2^e lock-down: half december 2020 – heden.

Belangrijke kanttekeningen bij het lezen van de rapportage zijn de volgende:

In dit project besteden we in het bijzonder aandacht aan groepen die (mogelijk) extra kwetsbaar zijn als het gaat om de gevolgen van de coronacrisis en de coronamaatregelen. Voor de meeste groepen is een beperkt aantal studies uitgevoerd en ontbreekt informatie over het mentaal welbevinden in de latere fasen van de coronacrisis. De resultaten dienen dan ook met de nodige voorzichtigheid te worden geïnterpreteerd.

¹ De MHI-5 (Mental Health Inventory) is een internationale standaard voor een specifieke meting van de psychische gezondheid.

3 Samenvatting van de resultaten

Sinds de start van de coronacrisis, nu een jaar geleden, is het leven van vele Nederlanders drastisch veranderd. De crisis en de bijbehorende maatregelen drukken hun stempel op vele aspecten van het dagelijks leven (school, werk, sociale relaties, vrije tijd) en bepalen daarmee ook hoe we ons voelen. Er verschijnen steeds meer berichten over de negatieve effecten van de coronacrisis op het mentaal welbevinden van de Nederlandse bevolking dan wel van subgroepen binnen onze bevolking. Wat weten we eigenlijk over deze effecten uit Nederlands onderzoek? Hoe ontwikkelt het mentaal welbevinden van de algemene bevolking zich gedurende de coronacrisis? Welke patronen zien we als het gaat om het mentaal welbevinden van groepen die daarbij extra kwetsbaar kunnen zijn? In deze rapportage vatten we de resultaten samen van onderzoek over de effecten van de coronacrisis en corona-maatregelen op het mentaal welbevinden van Nederlanders. In dit hoofdstuk komen allereerst de kernboodschappen aan bod. Vervolgens gaan we dieper in op de resultaten over de algemene bevolking en specifieke groepen.

3.1 Kernboodschappen mentaal welbevinden van Nederlanders tijdens de coronacrisis

- Het mentaal welbevinden van de algemene Nederlandse bevolking beweegt mee met het strenger worden dan wel met de versoepeling van de coronamaatregelen.
- Het mentaal welbevinden (symptomen van angst, depressiviteit en emotionele sociale steun) van de algemene bevolking is in 2020 nauwelijks anders dan in 2019 (vóór corona).
- Het mentaal welbevinden van jongeren en jong-volwassenen lijdt onder de coronacrisis. Bij aanscherping van de maatregelen is een achteruitgang in mentaal welbevinden te zien.
- Het mentaal welbevinden van ouderen is tussen april 2020 en februari 2021 vrij stabiel gebleven. Eenzaamheid daalde bij versoepeling van maatregelen en nam vervolgens weer toe bij aanscherping van de maatregelen.
- Bij mensen met psychische klachten zagen we een zelfde patroon als in de algemene bevolking: een verbetering van het mentaal welbevinden bij versoepeling van de maatregelen, gevolgd door een verslechtering bij aanscherping van de maatregelen.
- Ook onder een aantal andere specifieke kwetsbare groepen daalde het mentaal welbevinden. Maar voor sommige groepen is er nog steeds relatief weinig informatie beschikbaar.

3.2 Mentaal welbevinden van de algemene bevolking

In deze paragraaf vatten we de resultaten samen van studies die op meerdere momenten in de tijd het mentaal welbevinden van de algemene Nederlandse bevolking hebben gemeten. Details over de resultaten per studie zijn te vinden in tabel 1 in bijlage 2.

Geen verslechtering mentaal welbevinden algemene bevolking in 2020 ten opzichte van 2019

Een beperkt aantal studies vergeleek het mentaal welbevinden van de algemene bevolking vóór corona met het mentaal welbevinden gedurende de coronacrisis. Van der Velden et al. zagen geen verschil in symptomen van angst en depressiviteit en emotionele sociale steun bij vergelijking van de 1^e lockdown en de tijd vóór corona (Van der Velden et al., 2020; Van der Velden et al., 2021). Met het versoepelen van de maatregelen was er een afname van symptomen van angst en depressiviteit ten opzichte van de 1^e lockdown.

Mentaal welbevinden (op basis van tevredenheid met het leven, ervaren gezondheid en psychische welbevinden) bleek ook nauwelijks veranderd in juli en oktober 2020 in vergelijking met 2019 in een andere studie (De Klerk et al., 2020; Plaisier et al., 2020).

Eenzaamheid algemene bevolking nam wel toe in 2020 ten opzichte van 2019

Drie studies vergeleken specifiek eenzaamheid vóór corona met eenzaamheid gedurende de coronacrisis. Eén van deze studies vond geen verschil in eenzaamheid tussen de periode vóór corona en de 1e lockdown (Lodder et al., 2020), terwijl in beide andere studies een toename van eenzaamheid werd gezien in de periode mei-juli 2020 in vergelijking met de periode vóór corona (De Klerk et al., 2020; Plaisier et al., 2020; Van der Velden et al., 2021).

Mentaal welbevinden daalt bij strengere maatregelen en stijgt bij versoepeling maatregelen

Uit een aantal Nederlandse studies met meerdere meetmomenten komt een duidelijk patroon naar voren in de ontwikkeling van mentaal welbevinden over de tijd. De hierna genoemde studies hebben gegevens over de 1^e lockdown, de periode van versoepeling van maatregelen en de periode dat de maatregelen weer werden aangescherpt. Na de 1^e lockdown zien we een verbetering van het mentaal welbevinden tijdens de periode van versoepeling van de maatregelen. Vervolgens volgt weer een verslechtering van mentaal welbevinden in de periode dat de maatregelen weer werden aangescherpt (Du Long & Verhoeven, 2020; Engbersen et al., 2020a; Lifelines Corona Research, 2021; RIVM GGD GHOR Nederland en 25 GGD'en, 2021; Van Lindert et al., 2020). Het Sociaal Planbureau Groningen liet zien dat het mentaal welbevinden beter was in de periode van verdere aanscherping van de maatregelen dan in de periode van de 1^e lockdown (Sociaal Planbureau Groningen, 2021).

Twee van de hiervoor genoemde studies met meerdere meetmomenten hebben ook nog gegevens over mentaal welbevinden in de 2^e lockdown periode. Het Lifelines onderzoek laat zien dat er gedurende de 2^e lockdown sprake is van geen verandering, dan wel een verslechtering van mentaal welbevinden (afhankelijk van de uitkomstmaat) (Lifelines Corona Research, 2021) ten opzichte van de periode daarvoor. Het gedragsonderzoek van RIVM, GGD GHOR Nederland en de 25 GGD'en laat een verdere afname van het mentaal welbevinden zien gedurende de 2^e lockdown (RIVM GGD GHOR Nederland en 25 GGD'en, 2021). Ook blijkt uit kwalitatief onderzoek van het RIVM dat tijdens de 2^e lockdown de veerkracht en mentale gezondheid van mensen steeds meer onder druk komen te staan (RIVM, 2020).

Meerderheid algemene bevolking maakt zich tamelijk of veel zorgen over het coronavirus

Een specifiek aspect van mentaal welbevinden is het zich zorgen maken over het coronavirus. Den Ridder et al. vonden dat 62% van de Nederlanders zich in april 2020 (tamelijk of veel) zorgen maakten over het coronavirus (Den Ridder et al., 2020). De zorgen gingen toen vooral over gezondheid (van kwetsbare groepen) en economie (recessie en werkloosheid). In juli (geen % bekend) gingen de zorgen nog steeds vooral over gezondheid en economie, aangevuld met (nieuwe) zorgen over een 2^e golf en over gebrekkige naleving van de coronamaatregelen door anderen. In oktober maakte 56% zich zorgen en gingen die ook weer over economie en gezondheid. Bij het laatste ging het iets vaker over de zorg dat mensen zelf besmet raken.

Het coronavirus vormt vooral een bedreiging voor de gezondheid van familie

Hieraan gerelateerd is de bedreiging die mensen ervaren van het coronavirus, voor hun eigen gezondheid dan wel voor die van hun familie of vrienden. Ook dit aspect van mentaal welbevinden laat het inmiddels bekende patroon over de tijd zien. Het aandeel mensen dat deze dreiging ervaart neemt af in de periode van versoepeling van de maatregelen en daarna weer toe als de maatregelen worden aangescherpt (Engbersen et al., 2020a; Van Lindert et al., 2020). Het coronavirus wordt relatief het vaakst als bedreiging voor familie gezien (61% in april, 44% in juli en 54% in november) (Engbersen et al., 2020a).

3.3 Mentaal welbevinden van specifieke groepen

In deze paragraaf vatten we de resultaten samen van studies die het mentaal welbevinden van specifieke groepen hebben onderzocht. Details zijn te vinden in bijlage 2 (tabellen 2.1 t/m 2.10).

3.3.1 *Mentaal welbevinden van jongeren en jongvolwassenen* Negatieve effecten coronacrisis op mentaal welbevinden het grootst onder jongeren

Hoewel jongeren het coronavirus als het minst bedreigend voor hun eigen gezondheid ervaren van alle leeftijdsgroepen, blijkt uit diverse studies dat vooral de psychische gezondheid van jongeren lijdt onder de coronacrisis (Engbersen et al., 2020a; Engbersen et al., 2020b; Kester, 2020). Tijdens de 1e lockdown bleek uit onderzoek in Den Haag dat jong volwassenen (18-34 jaar) het negatiefst scoorden op alle onderzochte indicatoren van mentaal welbevinden (vaker gestrest, vaker angstig, vaker nerveus, vaker lichtgeraakt, moeilijker zichzelf te ontspannen, niets hebben om naar uit te kijken). Dit is een sterk contrast met ouderen (65 jaar e.o.), die juist het positiefst scoorden (Rusinovic et al., 2020). In Rotterdam ervoeren jongvolwassenen toen vooral meer stress dan voorheen (Engbersen & Wentink, 2020). Bovendien hadden kinderen en adolescenten van 8 tot 18 jaar in april significant vaker last van sterke angst en slaapproblemen dan in de periode december 2017 tot juli 2018. Ondanks de verslechterde mentale gezondheid, hadden relatief minder kinderen en adolescenten een slechte globale gezondheid (Luijten et al., 2020).

Ook na versoepeling maatregelen blijft mentaal welbevinden van jongeren relatief ongunstig

Ook in de periode van versoepeling van de maatregelen (eind juni/begin juli) was het aandeel jongeren (18-34 jaar) dat zich vaker angstig voelde (22%) dan wel gestrest voelde (32%) hoger dan onder de algemene bevolking (16% vaker angstig; 22% vaker gestrest) en onder 65-plussers (13% vaker angstig; 13% vaker gestrest). Ook onderwijsvolgenden zijn vaker angstig en vaker gestrest dan gemiddeld (Engbersen et al., 2020b). Opvallend is dat uit onderzoek van de Klerk et al. blijkt dat minder jongeren (16-24 jaar) emotioneel eenzaam waren (27%) tijdens de periode van versoepelingen dan voor corona in 2019 (33%). Ook het percentage matig en sterk eenzame jongeren was in juli 2020 lager dan in 2019 (De Klerk et al., 2020). In het landelijke gedragsonderzoek van het RIVM, GGD GHOR Nederland en 25 GGD'en daalde zowel onder jongeren (16-24 jaar) als onder alle andere leeftijdsgroepen na april 2020 het percentage deelnemers dat zich enigszins of sterk eenzaam voelt, om sinds augustus weer te stijgen. Het percentage eenzamen was gedurende de hele periode (met uitzondering van april) het hoogst onder 16-24-jarigen (RIVM GGD GHOR Nederland en 25 GGD'en, 2021).

Psychische gezondheid jongeren verslechtert sinds juli

In dezelfde landelijke steekproef bleek ook dat de psychische gezondheid gedurende de hele periode sinds april het laagste was onder 16- tot 24-jarigen en tussen april en juni redelijk stabiel bleef, met een piek voor 16- tot 24-jarigen in juli. Sinds juli neemt de psychische gezondheid voor alle leeftijdsgroepen echter weer af, maar deze lijkt harder af te nemen onder jongeren (RIVM GGD GHOR Nederland en 25 GGD'en, 2021). Begin september gaf 74% van de jongeren tot 35 jaar aan last te hebben (gehad) van mentale klachten, in vergelijking met meer dan de 60% onder de totale bevolking (Kester, 2020). De meest voorkomende klachten onder jongeren tot 35 jaar zijn stress (40%), eenzaamheid (38%) en aanhoudende vermoeidheid (36%). Deze percentages zijn toegenomen ten opzichte van april 2020. Toen had 31% van de jongeren stress, was 26% eenzaam en kampte 19% met vermoeidheidsklachten (Kester, 2020). Verder is tussen juli en oktober de tevredenheid met het leven het meest gedaald onder 16- tot 24-jarigen en 35- tot 44-jarigen, terwijl deze onder 65-plussers stabiel bleef (De Klerk et al., 2020).

Mentaal welbevinden jongeren verder onder druk door aanscherping maatregelen

Uit groepsgesprekken in oktober blijkt dat het sociale leven van jongeren tussen 18-25 jaar enorm is ingeperkt. Dit heeft invloed op hun stemming, omdat ze het face-to-face contact missen (Den Ridder et al., 2020; Ter Berg & Schothorst, 2020). Onder jongeren van 18 tot 29 jaar in Brabant is eenzaamheid in oktober toegenomen vergeleken met vóór de zomer (Du Long & Verhoeven, 2020). Ook ervaren jongeren van 18 tot 25 jaar minder motivatie voor hun studie door online onderwijs (Den Ridder et al., 2020; Ter Berg & Schothorst, 2020). In november, tijdens de periode met steeds verder gaande aanscherpingen van de corona-maatregelen, zei 44% van de 18 t/m 34-jarigen in een Gronings panel beperkt te zijn in dagelijkse activiteiten door psychische klachten/persoonlijke problemen. Dit is gestegen ten opzichte van 2019, toen dit voor 36% gold. Verder was het percentage Groningse jongeren dat zich in deze periode vaker eenzaam voelde op een vergelijkbaar niveau als tijdens de 1e lockdown (Sociaal

Planbureau Groningen, 2021). In het landelijke gedragsonderzoek van het RIVM, GGD GHOR Nederland en 25 GGD' en is het percentage 16-24-jarigen dat psychisch gezond is in februari 2021 verder gedaald en is dan 23 procentpunt lager dan in april 2020. Ook gaf in januari en februari 2021 respectievelijk 77% en 79% van de 16-24 jarigen aan zich enigszins tot sterk eenzaam te voelen. Dit is hoger dan in april (73%), terwijl dit in juli was gedaald tot 54%. De toename van eenzaamheid sinds augustus valt echter het meest op bij de 25-39-jarigen (RIVM GGD GHOR Nederland en 25 GGD'en, 2021).

3.3.2 ***Mentaal welbevinden van ouderen***

Kwaliteit van leven van ouderen onder druk door coronamaatregelen

De coronacrisis heeft grote gevolgen voor het dagelijks leven van ouderen. Door de coronamaatregelen staat bij zowel thuiswonende ouderen als bij bewoners van verpleeg- en verzorgingshuizen de kwaliteit van leven onder druk. Tijdens de 1^e lockdown waren ouderen, thuis en in het verpleeghuis, bang om te sterven zonder afscheid te kunnen nemen van hun dierbaren (De Vries & Pols, 2020). Ook gaven verschillende ouderen in die periode aan dat ze merkten dat hun gezondheid achteruit ging, doordat ze veel thuis zaten en weinig beweging kregen, bijvoorbeeld door het sluiten van de dagbesteding (De Vries & Pols, 2020).

Bezoekverbod 1^e lockdown negatieve impact op mentaal welbevinden bewoners verpleeghuizen

Veel naasten en medewerkers geven aan dat het bezoekverbod een negatieve impact heeft gehad op het mentaal welbevinden van de bewoners van verpleeghuizen (Hamers et al., 2020a). Zo voelde 77% van de bewoners zich in die periode matig tot zeer sterk eenzaam (De Vries & Pols, 2020; Van der Roest et al., 2020a; Van der Roest et al., 2020b). Daarnaast meldden meer dan 60% van de medewerkers in de directe zorg een toename in de ernst van depressie, angst en prikkelbaarheid van bewoners (De Vries & Pols, 2020; Van der Roest et al., 2020a; Van der Roest et al., 2020b).

Versoepeling maatregelen positief effect op mentaal welbevinden bewoners verpleeghuizen

Drie weken na de versoepeling van de coronamaatregelen (zoals het weer ontvangen van bezoek) is de impact van het bezoek op het welbevinden van bewoners overwegend positief (Hamers et al., 2020a). Een iets lager aandeel (72%) van de bewoners gaf aan dat zij zich matig tot zeer sterk eenzaam voelde. Minder medewerkers dan in mei meldden een toename in ernst van probleemgedrag van depressie, prikkelbaarheid, angst en agitatie. Ook de kwaliteit van leven verbeterde, maar was nog niet op hetzelfde niveau als vóór de coronapandemie (De Vries & Pols, 2020; Van der Roest et al., 2020a; Van der Roest et al., 2020b). Ook in oktober werden nog steeds positieve effecten van versoepelingen op het welbevinden gemeld. 45% van de verpleeghuislocaties rapporteert een positievere stemming onder de bewoners. Wel komt naar schatting 1 op de 5 naasten minder vaak op bezoek dan vóór het algehele bezoekverbod (Hamers et al., 2020b).

Mentale gezondheid zelfstandig wonende ouderen vrij goed tijdens 1^e lockdown en periode erna

Tijdens de periode van versoepeling van de maatregelen is de situatie van zelfstandig wonende ouderen in Nederland stabiel gebleven of zelfs verbeterd. De mentale gezondheid bleef stabiel en op een vrij hoog niveau. Ouderen zijn minder bezorgd geworden en ze zijn ook minder bang om ziek te worden. Zowel de sociale als de emotionele eenzaamheid zijn licht gedaald ten opzichte van mei, maar nog wel hoger dan vóór de coronapandemie. Ook bleef het aandeel ouderen met minder contact met familie en/of vrienden gelijk aan dat in mei (40%). Deze ouderen met minder contact gedurende de coronacrisis zeggen ook vaker eenzaam te zijn dan ouderen die niet minder contact hebben (De Vries & Pols, 2020; Steinmetz et al., 2020).

Tijdens 1^e lockdown wel een toename van eenzaamheid onder zelfstandig wonende ouderen

Hoewel de mentale gezondheid van zelfstandig wonende ouderen tijdens de 1e lockdown over het algemeen goed was, nam vooral emotionele eenzaamheid onder ouderen toe (De Klerk et al., 2020; De Vries & Pols, 2020; Steinmetz et al., 2020). In juli 2020 was 37% van de 75-plussers emotioneel eenzaam, in 2019 was dit 16% (De Klerk et al., 2020). Veel ouderen deden iets tegen het sociaal isolement en eenzaamheid, vooral contact zoeken op 1,5 meter (86%), via sociale media en beeldbellen (72%) en afleiding zoeken (zoals fietsen, tuinieren, tv kijken) (De Vries & Pols, 2020; Steinmetz et al., 2020).

Ouderen lijken over het algemeen minder mentale klachten te hebben dan algemene bevolking

Er zijn nog weinig gegevens over het mentaal welbevinden van ouderen in de periode van verdere aanscherping van de maatregelen en daarna. Wel is opvallend dat het aandeel 65-plussers dat tot aan begin september zegt één of meerdere mentale klachten te hebben door de coronacrisis met 48% aanzienlijk lager is dan onder de totale bevolking (60%), terwijl dit de leeftijdsgroep is met de meeste gezondheidsrisico's (Kester, 2020). Het onderzoek van RIVM, GGD GHOR Nederland en de 25 GGD'en laat zien dat de psychische gezondheid van ouderen (70+) tussen april 2020 en februari 2021 vrij stabiel is gebleven, terwijl de ervaren eenzaamheid net als in andere leeftijdsgroepen is gedaald tussen april en juli en tussen juli en februari weer is toegenomen (RIVM GGD GHOR Nederland en 25 GGD'en, 2021).

3.3.3 *Mentaal welbevinden van mensen met een chronische ziekte en/of beperking*

Afname mentaal welbevinden van mensen met chronische ziekte en/of beperking tijdens 1^e lockdown

De tevredenheid over het eigen leven van mensen met een chronische ziekte en/of beperking is sinds de coronacrisis afgenomen. Deze groep beoordeelde hun leven vóór corona gemiddeld met een 7,4, eind mei 2020 was dit gedaald naar een 5,8 (Ieder(in), 2020).

Tijdens de 1^e lockdown steeg het aantal mensen met toenemende stress, psychische klachten en eenzaamheidsgevoelens ten opzichte van de periode vóór corona. Het missen van contact met naaste familie en geliefden is het meest genoemde probleem (bijna 60%), ongeacht of mensen een chronische ziekte, een lichamelijke beperking, psychische

aandoening of een verstandelijke beperking hebben. Zorgen of angst voor besmetting wordt daarna als vaakst genoemd (50%) door alle groepen, behalve door mensen met een verstandelijke beperking (Ieder(in), 2020).

Verslechtering van mentaal welbevinden onder mensen met een verstandelijke beperking aan begin coronacrisis

Aan het begin van de coronacrisis is het oordeel over het eigen leven achteruit gegaan onder mensen met een verstandelijke beperking. Het cijfer dat zij aan hun leven gaven daalde van 7,9 vóór corona naar een 5,6 in de periode van de 1e lockdown (Ieder(in), 2020). Ook gaf bijna de helft van de naasten in die periode aan dat het leven van hun familielid met een verstandelijke beperking was verslechterd (Van Schelven et al., 2020). Voor mensen met een verstandelijke beperking zijn de maatregelen vaak lastig te begrijpen, wat onduidelijkheid, angst en onzekerheid teweeg brengt. Dit verergerde door het wegvallen van hun dagelijkse routine (De Vries & Pols, 2020). Volgens onderzoek door KansPlus & LFB en Ieder(in) vond ruim de helft het vervelend dat ze geen of weinig bezoek mochten ontvangen en miste zes op de tien het contact met naasten. Ook het wegvallen van werk of dagbesteding werd door 60-66% als probleem gezien (Ieder(in), 2020; KansPlus en LFB, 2020).

Nog geen eenduidig beeld over impact versoepeling maatregelen op welbevinden van mensen met een verstandelijke beperking

Uit de studies komt geen eenduidig beeld naar voren van hoe het na de versoepelingen gaat met mensen met een verstandelijke beperking. Volgens De Vries en Pols zijn angst en stress na 1 juni toegenomen bij mensen die daar tijdens de 1^e lockdown al last van hadden (De Vries & Pols, 2020). Dit blijkt uit interviews die zij hielden onder deze doelgroep. Uit het onderzoek van Kansplus & LFB komt juist naar voren dat 67% van de mensen met een verstandelijke beperking aangaf dat het goed met hen ging (KansPlus en LFB, 2020).

Zorgen om gezondheid en angst voor coronabesmetting bij mensen met een chronische ziekte

In de periode van de 1e lockdown maakte 19% van de chronisch zieken zich zorgen over hun mentale gezondheid en 32% over hun lichamelijke gezondheid. Overigens bleek uit het onderzoek ook dat de meeste chronisch zieken geen verandering in hun gezondheid hadden opgemerkt. Ongeveer een kwart voelt zich onzeker, gespannen, angstig of somber door het coronavirus en de maatregelen. Met name mensen met een lichamelijke beperking en vrouwen ervaren veel negatieve mentale gevolgen (Menting et al., 2020). 72% van de mensen met een chronische ziekte is op zijn hoede door het virus (Menting et al., 2020). Dit sluit aan bij het beeld uit het onderzoek van Ieder(in), waaruit blijkt dat 58% van de chronisch zieken zorgen of angst heeft voor besmetting. 28% van de mensen met een chronische ziekte maakt zich zorgen om zijn of haar sociale leven (Menting et al., 2020).

3.3.4

Mentaal welbevinden van mantelzorgers en naasten

Mentaal welbevinden mantelzorgers nog niet veranderd sinds coronacrisis ondanks verzwaring zorgtaken

Sinds de coronacrisis lijken het welbevinden en de kwaliteit van leven van mantelzorgers en naasten van mensen met een chronische ziekte en/of beperking (nog) niet veranderd (De Klerk et al., 2020; Van Schelven et al.,

2020). Wel geven ze aan dat de mantelzorgtaken tijdens de coronacrisis zwaar(der) zijn of in negatieve zin zijn veranderd (Sociaal Planbureau Groningen, 2021; Van Schelven et al., 2020). Volgens De Boer et al. is er een grote kans dat een deel van de mantelzorgers een hogere (mentale) belasting heeft ervaren door het wegvallen van formele hulp. Ook vroegen de coronamaatregelen de nodige flexibiliteit van mantelzorgers, wat mogelijk ook mentaal belastend was (De Boer et al., 2020). Dit alles kan op termijn negatieve effecten hebben op het welbevinden van mantelzorgers.

Nog relatief weinig informatie over mentaal welbevinden mantelzorgers en naasten; belangrijk om groep te volgen

Uit de studies komt niet duidelijk naar voren in hoeverre mantelzorgers of naasten in het algemeen zorgen, stress of andere psychische klachten hebben. Met mantelzorgers die meer mantelzorg gaven dan voorheen, lijkt het wel beter te gaan dan met andere mantelzorgers. Zij waren minder vaak somberder dan een half jaar geleden dan andere mantelzorgers (resp. 22% en 40%). Ook waren zij minder vaak emotioneel eenzaam dan andere mantelzorgers (resp. 24% en 36%).

Mantelzorgers van patiënten met dementie ervaarden, tijdens de 1^e lockdown, stress, angst voor besmetting, eenzaamheid en verdriet omdat ze hun naaste met dementie niet in levende lijve konden zien (Smits et al., 2020). Van de naasten van mensen met een chronische ziekte en/of beperking kan 62% zich ontspannen en maakt 56% zich niet de hele tijd zorgen om hun naaste met een beperking. Een klein deel lukt het helemaal niet om te ontspannen of de zorgen opzij te zetten (Van Schelven et al., 2020)

Eerder werd verwacht dat de mentale druk bij mantelzorgers zou toenemen door de coronacrisis. Dat hun welbevinden en kwaliteit van leven niet slechter zijn geworden, kan enerzijds worden verklaard doordat het geven van mantelzorg mensen veel voldoening kan geven. Anderzijds is het mogelijk dat mensen met een hoger welbevinden meer geneigd zijn om mantelzorg te geven (De Klerk et al., 2020). De informatie over het welbevinden van mantelzorgers in de periode na de 1^e lockdown is echter beperkt. Gezien de kans op hogere (mentale) belasting is het belangrijk om aandacht te blijven houden voor deze groep.

3.3.5

Mentaal welbevinden van mensen met psychische problemen **Mensen met psychische problemen kregen meer klachten tijdens 1^e lockdown**

Tijdens de 1^e lockdown in maart zagen veel mensen die vóór de uitbraak van het corona-virus al psychische klachten hadden, hun klachten toenemen. In een peiling van MIND gaf 65% van de volwassenen deze toename aan (MIND, 2021) en in een peiling van het Trimbos-instituut gaf 40% deze toename aan (Kroon et al., 2020). Uit dit laatste onderzoek blijkt ook dat 11% van de mensen met psychische klachten sinds de coronacrisis een psychische crisis heeft doorgemaakt (Kroon et al., 2020). Door het wegvallen van de dagelijkse structuur en een ritme vielen sommige mensen met psychische problemen in een gat, wat soms tot verergering van de problemen heeft geleid (Van Burg et al., 2021). Aan de andere kant voelt een aantal mensen zich relatief goed voelt bij de rust en afname aan prikkels die social distancing met zich meebrengt (De Vries & Pols, 2020).

Bij de 113 zelfmoordpreventie gesprekken zagen de medewerkers een toename in het aantal gespreksonderwerpen over het ervaren van negatieve emoties (+13%) ten opzichte van vóór de 1^e lockdown. Mannen meldden vaker paniek en angstgevoelens (+24%). Met name bij alleenwonende hulpvragers steeg het aantal gesprekken over zelfmoord (+52%) (113 Zelfmoordpreventie, 2020).

De lockdown trof niet alleen GGZ-cliënten maar ook drie op de vier familieleden van mensen met psychische problemen gaf aan zich machteloos te voelen en 86% maakt zich grote zorgen voor het welzijn van de cliënt (MIND, 2021).

Na 1^e coronagolf verbetert het mentaal welbevinden van mensen met psychische problemen

Direct na de (1e) coronagolf blijkt dat de veerkracht bij veel mensen met een psychische kwetsbaarheid is onderschat. De situatie keert langzaam terug naar die van vóór de coronacrisis (Nijboer, 2020). Uit het landelijk panel van mensen met een psychische aandoening van het Trimbos-Instituut blijkt dat panelleden hun kwaliteit van leven in juni beoordelen met een 6,1. Dit is een significante stijging ten opzichte van april (5,7), maar het is nog steeds lager dan in 2019 (6,3) (De Lange et al., 2020). Uit deze peiling blijkt ook dat panelleden zich in vergelijking met april minder zorgen maken. Ook het gevoel van sociale isolatie was licht gedaald. De mate van eenzaamheid was gemiddeld gezien gelijk gebleven, al was de eenzaamheid onder de panelleden altijd al groot (ruim 80%). Ook de ervaren toename van psychische klachten is over het algemeen niet verslechterd ten opzichte van 2019. Juist degenen die zich al minder goed voelden, gingen echter achteruit (De Lange et al., 2020). Ook uit de peiling van MIND blijkt dat het door de versoepeling weer iets beter gaat (MIND, 2021). Eén op de drie heeft zelfs positieve gevolgen op hun mentaal welbevinden gemerkt, met name door het terugkerende contact met familie en/of vrienden.

Professionals werkzaam in GGZ kregen meer psychische klachten tijdens coronacrisis

Daarnaast is er een groep cliënten die juist toegenomen klachten ervaart door extra prikkels, de toegenomen druk, angst voor besmetting en stress (MIND, 2021). De toename in klachten werd ook ervaren door een groep professionals in de GGZ (Van Bon-Martens et al., 2020a; Van Bon-Martens et al., 2020b). Bijna de helft van de ondervraagden ervaarden (heel) veel stress door de gevolgen van de coronacrisis. Een derde had meer slaapproblemen dan vóór de coronacrisis en een kwart voelde zich psychisch ongezond (Van Bon-Martens et al., 2020a; Van Bon-Martens et al., 2020b).

Negatieve gevolgen van 2e lockdown voor veel mensen met psychische klachten

Tijdens de 2^e lockdown in december ervaart drie op de vier mensen met psychische klachten negatieve gevolgen van de lockdown (MIND, 2021). Het aantal mensen dat positieve gevolgen (zoals meer rust en minder prikkels) ervaart, is gedaald van 1 op de 3 in juni naar 1 op de 10 in december.

Op langere termijn meer psychische klachten verwacht

Volgens Nijboer, zullen als gevolg van de coronacrisis mensen psychische klachten hebben ontwikkeld die ze daarvoor niet kenden (Nijboer, 2020). Het is van belang dat de GGZ hiervoor voldoende capaciteit heeft, maar dat psychische klachten als gevolg van corona niet te snel worden gemedicaliseerd en goed te kijken wanneer lichtere of andersoortige vormen van hulp aangewezen zijn, aldus de onderzoekers. De Vries en Pols pleitten daarnaast voor het kijken naar de psychische gevolgen van de coronacrisis op de langere termijn (De Vries & Pols, 2020).

3.3.6

Mentaal welbevinden van werkenden en niet-werkenden

Mentaal welbevinden van niet-werkenden nam sterker af dan van werkenden door coronacrisis

Onder mensen die niet werken vonden de Klerk et al. een achteruitgang in het mentale welbevinden in juli 2020 ten opzichte van 2019. In juli had 46% van deze groep een slechte ervaren gezondheid (39% in 2019). Ook gaf 38% van de niet-werkenden aan zich somberder te voelen dan een half jaar geleden. Onder werkenden was dit 27% (De Klerk et al., 2020). Overigens was er onder werkenden, niet-werkenden en studerende geen sprake van een achteruitgang in mentaal welbevinden gemeten met de MHI.

Mensen met flexibel of tijdelijk contract minder tevreden over eigen leven tijdens 1^e lockdown

De Klerk et al. bekeken het beloop van mentaal welbevinden onder mensen met vast werk, zelfstandigen en mensen met flexibele of tijdelijke contracten. Er was geen verschil tussen de groepen wat betreft veranderingen in ervaren gezondheid, psychisch welbevinden en eenzaamheid. Wel waren mensen met een flexibel of tijdelijk contract tijdens de 1^e lockdown minder tevreden met hun leven dan in 2019. Na de versoepeling van de maatregelen trok dit weer bij (De Klerk et al., 2020).

Groot deel thuiswerkers heeft negatieve gevoelens thuiswerken, maar geen effect op gezondheid

Veel mensen werken sinds de coronacrisis noodgedwongen thuis. Tijdens de 1^e lockdown bleek het thuiswerken het werkplezier voor een groot deel (50%) van de thuiswerkers te verminderen. Ook na de 1^e lockdown, in juni, waren er negatieve gevoelens t.a.v. het thuiswerken. Zo bleek 50-70% van de thuiswerkers zijn/haar collega's te missen. Overigens was er in juni geen duidelijk verschil in gerapporteerde gezondheid van thuiswerkers in vergelijking met de periode vóór de coronacrisis (Hamersma et al., 2020).

3.3.7

Mentaal welbevinden van overige groepen

Mentaal welbevinden van kwetsbare zwangeren extra onder druk tijdens 1^e lockdown

Uit een kwalitatief onderzoek tijdens de 1^e lockdown onder zorgverleners en kwetsbare zwangere vrouwen bleek dat zorgverleners sommige problemen zagen toenemen bij hun cliënten zoals angst, stress en dwangstoornissen. Zorgverleners maakten zich vooral zorgen over de afname van sociale steun en verminderd inzicht in situaties van huiselijk geweld. De kwetsbare zwangeren gaven aan sinds de corona-uitbraak onzeker te zijn over het verloop van hun zwangerschap en rapporteerden angst en stress t.a.v. de bevalling (Van Blarikom et al., 2020).

Meer spanningen en stress bij kwetsbare gezinnen tijdens 1^e lockdown

Van de ouders in gezinnen met (vermoedens van) huiselijk geweld, die voor de coronacrisis al bekend waren bij hulpverleners, ervaart 12% meer spanningen en 20% meer stress. Van de kinderen ervaart 33% meer spanningen en stress in huis maar geen van deze kinderen voelt zich onveilig. Zoals ze zelf aangeven is bij tieners de emotionele veiligheid juist verbeterd na 16 maart (begin 1^e lockdown)(Steketee et al., 2020). Professionals geven echter aan dat ze door het huidige digitale contact met de gezinnen er niet altijd zeker van zijn of zij een goed beeld hebben van de veiligheid van de gezinsleden en vooral van de kinderen (Steketee et al., 2020).

Mentaal welbevinden sekswerkers daalde tijdens 1^e lockdown en steeg weer tijdens versoepeling

Het mentaal welbevinden van sekswerkers nam tijdens de 1^e lockdown sterk af. Dit bleek uit een daling van het gemiddeld rapportcijfer dat zij zelf gaven en uit de rapportage van specifieke klachten die het merendeel van de sekswerkers rapporteerden. Tijdens de versoepeling van maatregelen nam het mentaal welzijn gemiddeld weer toe, maar was nog niet op het niveau van vóór corona. Bij een deel van de sekswerkers namen de klachten zelfs nog toe in deze periode (De Wildt et al., 2020).

Een kwart tot een derde van dak- en thuislozen had meer psychische klachten tijdens 1^e lockdown

De verschillende studies naar dak- en thuislozen tijdens de coronacrisis, laten een gemengd beeld zien waar het gaat om hun mentaal welbevinden. Het merendeel van de dak- en thuislozen gaf aan dat het redelijk goed ging met hun lichamelijke en psychische gezondheid. Een kwart tot een derde gaf aan meer psychische klachten te hebben, zoals gevoelens van onveiligheid, angst, somberheid of stress (Mennis et al., 2020). De coronacrisis had enerzijds het positieve effect dat er meer opvang werd gerealiseerd, waardoor mensen een vaste slaapplek en vaak een eigen kamer hadden. Dit is gunstig voor het herstel (De Vries & Pols, 2020; Van Burg et al., 2021). Anderzijds kwam door de coronacrisis de dagbesteding veelal stil te liggen, wat juist verveling, onzekerheid en een gebrek aan structuur in de hand werkte (De Vries & Pols, 2020; Mennis et al., 2020). Volgens ruim de helft van de dak- en thuislozen veranderde tijdens de coronaperiode het contact met vrienden en/of familie en met mensen op straat. Dit werd meestal als negatief ervaren.

Referenties

- 113 Zelfmoordpreventie. Gespreksonderwerpen in de hulplijn van 113 zelfmoordpreventie voor en tijdens covid-19. Amsterdam: CWI, Vrije Universiteit Amsterdam, 113 zelfmoordpreventie, 2020.
- De Boer A, Hoefman R, De Klerk M, Plaisier I, De Roos S. Beleidssignalement maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen. Mantelzorgers. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 14 juli 2020.
- De Klerk M, Plaisier I, Wagemans F. Welbevinden ten tijde van corona. Eerste bevindingen op basis van een bevolkingsenquête uit juli 2020. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2020.
- De Lange A, Hulsbosch L, Knispel A, Kroon H. Impact coronacrisis op mensen met ernstige psychische aandoeningen: Tweede meting. . Utrecht: Trimbos-Instituut, September 2020.
- De Vries D, Pols J. Effecten van sociale afstand op kwetsbare groepen in nederland. Amsterdam: UvA, 2020.
- De Wildt R, Andeweg S, Sondelijker F. De impact van de coronacrisis op sekswerk. Een onderzoek onder sekswerkers en exploitanten in hart van brabant Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2020.
- Den Ridder J, Miltenburg E, Steenvoorden E, Van der Meer T, Dekker P. Burgerperspectieven 2020 | 4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2020.
- Du Long K, Verhoeven L. Brabantse monitor maatschappelijke effecten coronavirus. Resultaten meting 5. Tilburg: Het PON, 14 oktober 2020.
- Engbersen G, Van Bochove M, De Boom J, Burgers J, Etienne T, Krouwel A, et al. De verdeelde samenleving. De maatschappelijke impact van covid-19 in amsterdam, den haag, rotterdam & nederland. Rotterdam: Erasmus School of Social and Behavioural Sciences & Kenniswerkplaats Leefbare Wijken, December 2020a.
- Engbersen G, Van Bochove M, De Boom J, Burgers J, Etienne T, Krouwel A, et al. De heropening van de samenleving. De maatschappelijke impact van covid-19 in amsterdam, den haag, rotterdam & nederland. Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken, September 2020b.
- Engbersen G, Wentink T. De bedreigde stad; de maatschappelijke impact van covid-19 op rotterdam. Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken, 2020.
- Hamers J, Koopmans R, Gerritsen D, Verbeek H. "Intens gelukkig dat ze weer bezoek mocht ontvangen". Ervaringen met de verruiming van de bezoeksregeling in verpleeghuizen. Maastricht/Nijmegen: Samenwerkende Academische Werkplaatsen Ouderenzorg, 8 juni 2020a.
- Hamers J, Koopmans R, Gerritsen D, Verbeek H. "Klaar voor een nieuwe golf?" monitor naar aanleiding van de verruiming van de bezoeksregeling in verpleeghuizen. Maastricht/Nijmegen: Samenwerkende Academische Werkplaatsen Ouderenzorg, 2020b.
- Hamersma M, De Haas M, Faber R. Thuiswerken en de coronacrisis. Een overzicht van studies naar de omvang, beleving en toekomstverwachting van thuiswerken in coronatijd. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid 2020.

- Ieder(in). Hoe wordt uw leven weer leefbaar? Uitkomsten van de enquête over wat mensen met een beperking of chronische ziekte nodig hebben om (ook) profijt te hebben van versoepeling van de coronamaatregelen. Utrecht: Ieder(in), 2020.
- KansPlus en LFB. Ervaringen van mensen met een beperking en hun naasten met de versoepeling van de coronamaatregelen. Uitkomsten van een enquête over de uitwerking van en samenspraak over afspraken rond de versoepeling van de bezoekregeling, logeren, het openstellen van de dagbesteding en vervoer.: KansPlus, LFB, Ieder(in), 2020.
- Kester J. Onderzoek: Hoe gaat het met ons in de coronacrisis. 1v opiniepanel rapport: EenVandaag, 8 september 2020.
- Kroon H, De Lange A, Hulsbosch L, Knispel A. Hoe gaat het met mensen met ernstige psychische aandoeningen tijdens de coronacrisis? Utrecht: Trimbos-Instituut, 2020.
- Lifelines Corona Research. Corona barometer. 2021. 18 februari 2021. Available from: <https://coronabarometer.nl>
- Lodder G, Van Scheppingen M, De Caluwé E, Reitz A. Eenzaamheid voorkomen in een periode van social distancing (covid-19). Eindrapport. Tilburg/Den Haag: Tilburg University, Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 2020.
- Luijten M, Van Muilekom M, Teela L, Van Oers H, Terwee C, Zijlmans J, et al. The impact of lockdown during the covid-19 pandemic on mental and social health of children and adolescents MedRxiv, 2020 <https://doi.org/10.1101/2020.11.02.20224667>.
- Mennis E, Hobus M, De Vries M, Arts M, Kloosterman M, Van den Muijsenbergh M, et al. Covid-19 en dakloosheid: Een overzicht van cijfers en ervaringen over de impact van covid-19 op dakloze mensen in nederland. Nijmegen: Nederlandse Straatdokters Groep (NSG), afdeling eerstelijns geneeskunde Radboudumc, September 2020.
- Menting J, Van Schelven F, Boeije H. Gevolgen van de coronapandemie voor gezondheid, behandeling en zelfmanagement van mensen met een chronische ziekte. Utrecht: Nivel, 2020.
- MIND. Wat betekent corona voor u? Peilingen van de invloed van corona op het leven van psychisch kwetsbare mensen en hun naasten. Amersfoort: MIND, 2021.
- Nijboer C. Veerkracht tijdens corona. Amersfoort: MIND, 5 oktober 2020.
- Plaisier I, Wagemans F, De Klerk M. Welbevinden ten tijde van corona. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 4 december 2020.
- RIVM. Trendbreuk bij interviewcohort: Minder optimistisch, minder vertrouwen. 2020. 3 maart 2021. Available from: <https://www.rivm.nl/gedragsonderzoek/trendbreuk-bij-interviewcohort-minder-optimistisch-minder-vertouwen>
- RIVM GGD GHOR Nederland en 25 GGD'en. Gedragswetenschappelijk onderzoek naar percepties, gedrag en welzijn van burgers tijdens de corona pandemie: Een dynamic cohort en interview studie. Welbevinden en leefstijl tijdens de coronacrisis. 2021. 26 februari 2021. Available from: <https://www.rivm.nl/gedragsonderzoek/maatregelen-welbevinden/welbevinden-en-leefstijl>
- Rusinovic K, Theisens H, Engbersen G, De Boom J, Van Wensveen P. Berichten uit een stille stad. De maatschappelijke impact van covid-19 in den haag. Den Haag: De Haagse Hogeschool, 2020.

- Smits C, Kolste R, Wolters T. De corona-ervaringen van mantelzorgers met een migratieachtergrond die zorgen voor naasten met dementie. Utrecht: Pharos, Expertisecentrum Gezondheidsverschillen, Oktober 2020.
- Sociaal Planbureau Groningen. Corona - zorg en gezondheid. 2021. 22 februari 2020. Available from: <https://sociaalplanbureau Groningen.nl/corona/>
- Steinmetz S, Stolte E, Van der Roest H, De Vries D, Van Tilburg T. Het leven van ouderen in juni 2020, direct na de 'lockdown' van maart-mei. Amsterdam/Utrecht: UVA, Vrije Universiteit Amsterdam, Trimbos-Instituut, 30 november 2020.
- Steketee M, De Wildt R, Compagner M, Van der Hoff M, Tierolf B. Kwetsbare gezinnen in tijden van corona. Wat is de impact van de coronacrisis op kwetsbare gezinnen en de hulp die zij nodig hebben. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, juni 2020.
- Ter Berg J, Schothorst Y. Burgerperspectieven: Het perspectief van jongeren. Amsterdam: Kantar, 2020.
- Van Blarikom E, Robertus J, De Kok B, Bijma H. Being pregnant during the first wave of the coronavirus pandemic: Experiences and responses of vulnerable pregnant women and their caregivers in the Netherlands. Amsterdam/Rotterdam: Universiteit van Amsterdam, Erasmus MC, 2020.
- Van Bon-Martens M, Van Doesum T, Leone S, De Beurs D, Kroon H, Shields-Zeeman L. Impact van de coronacrisis op het werk en welzijn van professionals voor psychische hulp. Eindverslag. Utrecht: Trimbos-Instituut, 2020a.
- Van Bon-Martens M, Van Doesum T, Leone S, De Beurs D, Kroon H, Shields-Zeeman L. Impact van de coronacrisis op het werk en welzijn van professionals voor psychische hulp. Rapportage kerncijfers. Utrecht: Trimbos-Instituut, 2020b.
- Van Burg E, Kateb S, Kroon D, Ruehle R. Kwetsbaar in Amsterdam: Effecten covid-19 en hulpverlening aan kwetsbare groepen. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, Januari 2021.
- Van der Roest H, Prins M, Steinmetz S, Stolte E, Van Tilburg T, Van der Velden C, et al. De impact van de versoepeling van het bezoekverbod op bewoners van verpleeghuizen en woonzorgcentra. Een vergelijking tussen mei en juni/juli. Amsterdam/Utrecht: Universiteit van Amsterdam, Vrije Universiteit Amsterdam, Trimbos-Instituut, 30 november 2020a.
- Van der Roest H, Prins M, Steinmetz S, Stolte E, Van Tilburg T, Van der Velden C, et al. De impact van sociale isolatie onder bewoners van verpleeg- en verzorgingshuizen ten tijde van het nieuwe coronavirus. Utrecht/Amsterdam: Trimbos-Instituut, Universiteit van Amsterdam, Vrije Universiteit Amsterdam, 25 juni 2020b.
- Van der Velden P, Contino C, Das M, Van Loon P, Bosmans M. Anxiety and depression symptoms, and lack of emotional support among the general population before and during the covid-19 pandemic. A prospective national study on prevalence and risk factors. J Affect Disord, 2020;1:540-8 10.1016/j.jad.2020.08.026.
- Van der Velden P, Hyland P, Contino C, Von Gaudecker H, Muffels R, Das M. Anxiety and depression symptoms, the recovery from symptoms, and loneliness before and after the covid-19 outbreak among the general population: Findings from a dutch population-based

longitudinal study. PLoS ONE, 2021;16
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0245057>.

Van Lindert J, Van Heck L, Etienne T, Kutiyski Y, Krouwel A. Impact van het coronavirus (covid-19) op het sociale welzijn van gelderlanders - achtste wave. : Kieskompas, 2020.

Van Schelven F, Verkaik R, Boeije H. Kwaliteit van leven van naasten van mensen met een verstandelijke beperking tijdens de coronacrisis. Utrecht: Nivel, Augustus 2020.

Bijlage 1 Tabel 1 Resultaten algemene bevolking**Tabel 1 Samenvatting resultaten mentaal welbevinden algemene bevolking**

Referentie	Vóór corona (2019)	1^e lockdown (mrt-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2^e lockdown (half december 2020 – heden)
Van der Velden et al., 2020 N=3.983	17% milde tot ernstige symptomen van angst en depressiviteit (mrt en nov) 20% weinig of geen emotionele sociale steun (mrt)	17% milde tot ernstige symptomen van angst en depressiviteit (mrt) 20% weinig of geen emotionele sociale steun (mrt)			
Van der Velden et al., 2021 N=4.084	16,8% matig tot hoge niveaus van angst- en depressiesymptomen (nov) 18,4% emotioneel eenzaam (okt) 1,7% sociaal eenzaam (okt) 4,1% sociaal en emotioneel eenzaam (okt) 75,8% weinig eenzame gevoelens (okt)	17,2% matig tot hoge niveaus van angst- en depressiesymptomen (mrt)	15,3% matig tot hoge niveaus van angst- en depressiesymptomen (juni) 24,8% emotioneel eenzaam (juni) 1,6% sociaal eenzaam (juni) 3,5% sociaal en emotioneel eenzaam (juni) 70,1% weinig eenzame gevoelens (juni).		

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (mrt-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020 – heden)
Lifelines Corona Research, 2021 N=30.000		Rapportcijfer kwaliteit van leven 7,3 (april) Slaapproblemen 23% (mrt) Piekeren 17% (mrt) Gespannen 20% (mrt) Prikkelbaar 11,2% (mrt) Lusteloos 5,8% (mrt) Moeite met concentreren 7,0% (mrt) Somber 3,6% (mrt) Eenzaam/alleen voelen 3,6% (mrt)	Rapportcijfer kwaliteit van leven 7,7 (juli) Slaapproblemen 16% (juli) Piekeren 8% (juli) Gespannen 11% (juli) Prikkelbaar 6,3% (juli) Lusteloos 3,2% (juli) Moeite met concentreren 4,3% (juli) Somber 2,4% (juli) Eenzaam/alleen voelen 2,2% (juli)	Rapportcijfer kwaliteit van leven 7,7 (aug), 7,3 (okt -nov) Slaapproblemen 20% (okt) -> 19% (nov) Piekeren 11% (okt) - > 9% (nov) Gespannen 15% (okt) -> 13% (nov) Prikkelbaar 8,6% (okt) - 7,6% (nov) Lusteloos 4,7% - 4,4% (nov) Moeite met concentreren 5,6% (okt) -> 5,3% (nov) Somber 3,3% (nov) Eenzaam/alleen voelen 3,3% (nov)	Rapportcijfer kwaliteit van leven 6,9 (jan). Slaapproblemen 20% (jan) Piekeren 11% (jan) Gespannen 14% (jan). Prikkelbaar 9,0% (jan) Lusteloos 6,0% (jan) Moeite met concentreren 6,0% (jan) Somber 3,9% (jan) Eenzaam/alleen voelen 4% (jan)
RIVM GGD GHOR Nederland en 25 GGD'en, 2021		Rapportcijfer eigen leven 7,0 (april)	Rapportcijfer eigen leven continue gestegen tot 7,6 (juli)	Rapportcijfer eigen leven 7,3 (okt), 7,1 (nov) Angstig 5,3% (nov)	Rapportcijfer eigen leven 7,1 (jan), 6,9 (feb) Angstig 5,4% (jan), 5,2% (feb)

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (mrt-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020 – heden)
N varieert per ronde, 50.000 – 65.000 respondenten		<p>Psychische gezond (MHI-5) 86% (april)</p> <p>Psychische gezond (MHI-5) (25-39 jaar) 80% (april)</p> <p>Enigszins/sterk eenzaam 69% (april)</p> <p>Goede kwaliteit sociale contacten 64% (april)</p>	<p>Psychische gezond (MHI-5) continue gestegen tot 90% (juli)</p> <p>Psychische gezond (MHI-5) (25-39 jaar) continue gestegen tot 86% (juli)</p> <p>Enigszins/sterk eenzaam continue gedaald tot 47% (juli)</p> <p>Goede kwaliteit sociale contacten gedaald naar 55-56% (mei) daarnaar gestegen naar 66% (juli)</p>	<p>Gestresst 15,1% (nov)</p> <p>Slaapproblemen 16,8% (nov)</p> <p>Psychische gezond (MHI-5) 86% (okt), 85% (nov)</p> <p>Psychische gezond (MHI-5) (25-39 jaar) 79% (okt), 76% (nov)</p> <p>Enigszins/sterk eenzaam 52 % (okt), 60% (nov)</p> <p>Goede kwaliteit sociale contacten 57% (okt), 55%-nov</p>	<p>Gestresst 12,8% (jan), 14,6% (feb)</p> <p>Slaapproblemen 17,8% (jan), 17,9% (feb)</p> <p>Psychische gezond (MHI-5) 85% (jan), 83% (feb)</p> <p>Psychische gezond (MHI-5) (25-39 jaar) 76% (jan), 72% (feb)</p> <p>Enigszins/sterk eenzaam 61% (jan), 67% (feb)</p> <p>Goede kwaliteit sociale contacten 58% (jan), 51% (feb)</p>

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (mrt-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020 – heden)
			Mist het om vrienden/familie in het echt te zien 80% (mei); 50% (juli)	Mist het om vrienden/familie in het echt te zien 63-71% (okt-nov)	Mist het om vrienden/familie in het echt te zien 72% (jan), 80% (feb)
De Klerk et al., 2020; Plaisier et al., 2020 N=2000	Cijfer tevredenheid met het leven 7,3 (2019). 19% matige of slechte ervaren gezondheid (2019) Psychisch welbevinden 17% laag psychisch welbevinden (2019). Eenzaamheid 12% sterk eenzaam (2019).		Cijfer tevredenheid met het leven 7,2 (mei) Cijfer tevredenheid met het leven 7,3 (juli) 19% matige of slechte ervaren gezondheid (juli) Psychisch welbevinden 19% laag psychisch welbevinden (MHI-5) (juli) 29% somberder dan voor de crisis (juli). 24% maakte zich zorgen om zijn eigen gezondheid of die van een dierbare (juli) Eenzaamheid 15% sterk eenzaam (juli)	Cijfer tevredenheid met het leven 7,2 (oktober) Psychisch welbevinden 18% laag psychisch welbevinden (MHI-5) (oktober) 46% somberder dan voor de crisis (oktober)	

Referentie	Vóór corona (2019)	1^e lockdown (mrt-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2^e lockdown (half december 2020 – heden)
	29% matig eenzaam (2019). 21% emotioneel eenzaam (2019) Ong 33% sociaal eenzaam		33% matig eenzaam (juli) 29% emotioneel eenzaam (juli) Ong 33% sociaal eenzaam (juli)		
Du Long & Verhoeven, 2020 N=2000		Rapportcijfer tevredenheid met het leven 7,1 (begin april) Psychische gezondheid 63% bezorgd (begin april) 37% rustig (begin april) 40% machteloos (begin april) 12% gefrustreerd (begin april) 21% gespannen/gestresst (begin april) 16% verdrietig (begin april) Eenzaamheid 10% (begin april) voelt zich meestal of vrijwel altijd eenzaam of alleen	Rapportcijfer tevredenheid met het leven 7,1 (half juni) Psychische gezondheid 37% bezorgd (half juni) 53% rustig (half juni) 20% machteloos (half juni) 14% gefrustreerd (half juni) 15% gespannen/gestresst (half juni) 7% verdrietig (half juni) Eenzaamheid 7% (half juni) voelt zich meestal of vrijwel altijd eenzaam of alleen	Rapportcijfer tevredenheid met het leven 7,1 (begin okt) Psychische gezondheid 49% bezorgd (begin okt) 37% rustig (begin okt) 29% machteloos (begin okt) 22% gefrustreerd (begin okt) 15% gespannen/gestresst (begin okt) 11% verdrietig (begin okt) Eenzaamheid 8% (begin okt) voelt zich meestal of vrijwel altijd eenzaam of alleen	

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (mrt-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020 – heden)
				18% voelt zich eenzamer dan in juli (begin okt)	
Sociaal Planbureau Groningen, 2021 N= 3500		<p>Psychische gezondheid: 25% voelde zich vaker somber dan normaal (april).</p> <p>Eenzaamheid: 23% voelde zich vaker eenzaam dan normaal (april)</p> <p>Sociale contacten: 71% sprak veel minder mensen dan voorheen (april). 59% gaf aan dat het sociale leven in de eigen buurt vrijwel stil ligt (april).</p> <p>Angst voor besmetting: 48% is bang om besmet te raken met het coronavirus (april) 44% is bang om anderen te besmetten (april)</p>		<p>Eenzaamheid: 20% voelt zich door 'corona' vaker eenzaam (nov).</p> <p>Sociale contacten: 81% ervaart belangrijke negatieve gevolgen voor sociale leven en contacten (nov)</p> <p>Angst voor besmetting: 37% is bang om besmet te raken met het coronavirus (nov) 38% is bang om anderen te besmetten (nov)</p>	

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (mrt-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020 – heden)
Engbersen et al., 2020a N=25.000 (landelijke steekproef)		<p>Psychische gezondheid (april): 24% is vaker angstig door corona 26% is vaker gestresst door corona 24% is vaker nerveus 26% is vaker licht geraakt 30% vindt het moeilijker zich te ontspannen 26% heeft het gevoel niets te hebben om naar uit te kijken</p> <p>Dreiging corona (april): 34% ziet coronavirus als bedreiging voor zichzelf 36% ziet coronavirus als bedreiging voor vrienden 61% ziet coronavirus als bedreiging voor familie</p>	<p>Psychische gezondheid (juli): 16% is vaker angstig door corona 22% is vaker gestresst door corona 18% is vaker nerveus 25% is vaker licht geraakt 23% vindt het moeilijker zich te ontspannen 26% heeft het gevoel niets te hebben om naar uit te kijken</p> <p>Dreiging corona (juli): 25% ziet coronavirus als bedreiging voor zichzelf 24% ziet coronavirus als bedreiging voor vrienden 44% ziet coronavirus als bedreiging voor familie</p>	<p>Psychische gezondheid (nov): 22% is vaker angstig door corona 30% is vaker gestresst door corona 24% is vaker nerveus 31% is vaker licht geraakt 31% vindt het moeilijker zich te ontspannen 38% heeft het gevoel niets te hebben om naar uit te kijken</p> <p>Dreiging corona (nov): 32% ziet coronavirus als bedreiging voor zichzelf 33% ziet coronavirus als bedreiging voor vrienden 54% ziet coronavirus als bedreiging voor familie</p>	
Van Lindert et al., 2020		Bedreiging coronavirus	Bedreiging coronavirus	Bedreiging coronavirus	

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (mrt-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020 – heden)
<p>N= 1^e meting: 4.515 2^e meting: 4.397 3^e meting: 3.418 4^e meting: 3.288 5^e meting: 3.113 6^e meting: 3.376 7^e meting: 2.998 8^e meting: 3.069</p>		<p>(Gelderlanders, medio april) Voor eigen gezondheid: vier op de tien Voor vrienden: vier op de tien Voor familie: ± 60%</p> <p>Mentale gezondheid (Gelderlanders, medio april): Vaker eenzaam: drie op de tien (eind april)</p> <p>Vaker geïrriteerd: drie op de tien</p> <p>Niets om naar uit te kijken: drie op de tien</p> <p>Vaker gestrest: een derde</p>	<p>(Gelderlanders, medio juni) Voor eigen gezondheid: twee op de tien Voor vrienden: twee op de tien Voor familie: een derde</p> <p>Mentale gezondheid (Gelderlanders, eind juni): Vaker eenzaam: een kwart</p> <p>Vaker geïrriteerd: een kwart</p> <p>Niets om naar uit te kijken: een kwart</p> <p>Vaker gestrest: een zesde</p>	<p>(Gelderlanders, begin december) Voor eigen gezondheid: Een kwart Voor vrienden: drie op de tien Voor familie: ± 45%</p> <p>Mentale gezondheid (Gelderlanders, begin dec): Vaker eenzaam: bijna drie op de tien</p> <p>Vaker geïrriteerd: drie op de tien</p> <p>Niets om naar uit te kijken: vier op de tien</p> <p>Vaker gestrest: bijna drie op de tien</p>	
<p>Lodder et al., 2020</p> <p>N= 2009 (deelnemers LISS-panel)</p>	<p>Eenzaamheid: Gemiddeld 1.31 op schaal van 3 (okt)</p>	<p>Eenzaamheid: Gemiddeld 1.36 op schaal van 3 (mei) Ongeveer helft ervaart geen verschil in hoeveelheid en kwaliteit van sociaal</p>			

Referentie	Vóór corona (2019)	1^e lockdown (mrt-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2^e lockdown (half december 2020 – heden)
		contact t.o.v. vóór corona			
Den Ridder et al., 2020 N = 1.294 (LISS-panel)		Een ruime meerderheid (62%) maakte zich in april (tamelijk of heel) veel zorgen over het coronavirus. De zorgen gingen vooral over gezondheid (van kwetsbare groepen) en economie (recessie en werkloosheid), slechts weinig zorgen gingen over de eigen gezondheid of eigen financiën	In juli zagen we ongeveer hetzelfde als in april (geen % bekend) De zorgen hadden nog steeds vooral betrekking op de gezondheid en economie in het algemeen. Er kwamen daarnaast ook zorgen op over een tweede golf en over gebrekkige naleving van de coronamaatregelen door anderen.	In oktober maakte 56% zich zorgen over het coronavirus. Wel zijn de zorgen over gezondheid en economie weer prominenter aanwezig dan in de zomer. Bij gezondheidszorgen valt op dat mensen zich nu ook iets vaker zorgen maken over dat ze zelf besmet raken 87% geeft een voldoende voor de eigen gezondheid. 46% van de mensen voelt zich somberder dan voor de crisis In oktober zegt 21% het gevoel te hebben dat ze weinig grip hebben op hun eigen toekomst, 52% zegt wel grip te hebben. Dit is sinds april onveranderd en ook	

Referentie	Vóór corona (2019)	1^e lockdown (mrt-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2^e lockdown (half december 2020 – heden)
				niet anders dan voor de coronacrisis.	

Bijlage 2 Tabellen 2.1 t/m 2.10 Resultaten specifieke doelgroepen**Tabel 2.1 Samenvatting mentaal welbevinden jongeren en jongvolwassenen**

Referentie	Vóór corona	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
Jongeren en jongvolwassenen					
De Klerk et al., 2020 N=2000 (totaal 16 jaar en ouder)	33% 16-tot 24-jarigen emotioneel eenzaam (2019)		27% 16-tot 24- jarigen emotioneel eenzaam (juli). % sterk en matig eenzame 16-tot 24- jarigen (juli) gedaald tov 2019	Tussen juli en oktober 2020 was de daling in tevredenheid met het leven het grootst onder 16- tot 24-jarigen en 35- tot 44-jarigen, terwijl deze onder 65-plussers stabiel bleef.	
RIVM GGD GHOR Nederland en 25 GGD'en, 2021 N varieert per ronde 50.000 tot 65.000 respondenten (16 jaar en ouder)		Psychische gezond (MHI-5) 73% 16- 24-jarigen (april) Enigszins/sterk eenzaam 73% 16- 24-jarigen (april)	Psychische gezond (MHI-5) 81% 16-24- jarigen (juli) Enigszins/sterk eenzaam 54% 16-24-jarigen (juli)	Psychische gezond (MHI- 5) 63% 16-24-jarigen (okt), 54% (nov) Enigszins/sterk eenzaam 68% 16-24-jarigen (okt), 77% (nov)	Psychische gezond (MHI-5) 62% 16-24- jarigen (jan), 51% (feb) Enigszins/sterk eenzaam 77% 16-24-jarigen (jan), 79% (feb)
Du Long & Verhoeven, 2020				De groep 18-29-jarigen die zich meestal eenzaam voelt, is groter geworden ten opzichte van de vorige meting in juni en is	

Referentie	Vóór corona	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
N= ±2000 per meting (totaal 18 jaar en ouder)				ook groter dan gemiddeld (13% tegenover 7% gemiddeld) (okt). Vooral 18-29-jarigen (26%) geven vaker aan zich eenzamer te voelen dan vóór de zomer en dit % is hoger dan gemiddeld (18%) (okt)	
Sociaal Planbureau Groningen, 2021 April: N= 3.733 (totaal 18 jaar en ouder) November: N=3.417 (totaal 18 jaar en ouder)	Psychische klachten: 36% 18 t/m 34-jarigen beperkt in dagelijkse activiteiten door psychische klachten/persoonlijke problemen (2019)	Eenzaamheid: 35% 18 t/m 34-jarigen voelt zich vaker eenzaam (april)		Eenzaamheid: 32% 18 t/m 34-jarigen voelt zich vaker eenzaam (nov) Psychische klachten: 44% 18 t/m 34-jarigen beperk in dagelijkse activiteiten door psychische klachten/persoonlijke problemen (nov)	
Luijten et al., 2020 N = 844 8-18-jarigen tijdens corona N= 2401 8-18-jarigen vóór corona	Dec 2017-juli 2018 8,6% sterke angst 6,1% slaapproblemen 8,2% depressieve symptomen 5,5% boosheid 4,6% slechte globale gezondheid	10 april – 5 mei 16,7% sterke angst 11,5% slaapproblemen 7,1% depressieve symptomen 3,7% boosheid 1,7% slechte globale gezondheid			

Referentie	Vóór corona	1^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2^e lockdown (half december 2020-heden)
Den Ridder et al., 2020; Ter Berg & Schothorst, 2020 N = 14 jongeren tussen 18-25 jaar (betreft kwalitatief onderzoek)				<p>Jongeren (18-25 jaar) maken zich geen zorgen over de eigen gezondheid, maar wel dat ze anderen (ouders) kunnen besmetten.</p> <p>Jongeren (18-25 jaar) ervaren minder motivatie voor studie door online onderwijs.</p> <p>Het sociale leven van jongeren (18-25 jaar) is enorm ingeperkt. Dit heeft invloed op hun stemming, omdat ze het face-to-face contact missen.</p>	
De Klerk et al., 2020 N=25.000 (totaal)		In april had 31% van de jongeren tot 35 jaar stress, kampte 19% met vermoeidheidsklachten en was 26% eenzaam.		<p>Jongeren tot 35 jaar lijden mentaal onder de crisis: 74% zegt tot nu toe last te hebben (gehad) van mentale klachten.</p> <p>Meest voorkomende klachten onder jongeren zijn stress (40%), eenzaamheid (38%) en aanhoudende vermoeidheid (36%).</p>	

Tabel 2.2 Samenvatting mentaal welbevinden ouderen

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
Ouderen					
<p>De Vries & Pols, 2020; Van der Roest et al., 2020a; Van der Roest et al., 2020b</p> <p>N= Mei: 193 bewoners, 1609 familieleden, 811 medewerkers</p> <p>Juni: 69 bewoners, 775 familieleden en 324 medewerkers</p>		<p>77% van de bewoners van verpleeg- en verzorgingshuizen voelt zich matig tot zeer sterk eenzaam.</p> <p>Bijna de helft van de bewoners vond dat hun gezondheid achteruit was gegaan in vergelijking met voor het bezoekverbod. 43% van de medewerkers en evenzoveel familieleden vonden dat de gezondheid van bewoners achteruit was gegaan.</p> <p>Een toename in de ernst van depressie, angst en prikkelbaarheid van bewoners op een afdeling werd door meer dan 60% van de medewerkers in de directe zorg gemeld.</p>	<p>72% van de bewoners voelt zich matig tot zeer sterk eenzaam.</p> <p>55% van de bewoners was psychisch ongezond, hetzelfde % als tijdens het bezoekverbod in mei.</p> <p>Minder medewerkers dan in mei meldden een toename in ernst van probleemgedrag van depressie, prikkelbaarheid, angst en agitatie.</p> <p>Op een schaal van 0-10 rapporteerden bewoners een verbeterde kwaliteit van leven (gemiddelde 6,4) ten opzichte van mei (gemiddelde 5,0). Ook familieleden (5,4 tov 4,8) en zorgmedewerkers (6,6 tov 5,6) laten een verbetering zien voor de bewoners. De scores zijn echter nog niet op hetzelfde niveau als</p>		

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
			voordat de pandemie uitbrak.		
De Vries & Pols, 2020; Steinmetz et al., 2020 N= Mei: 1.697 Juni: 1.716		<p>De mentale gezondheid van zelfstandig wonende ouderen was goed; 78% zei zich in de afgelopen maand (april-mei) vaak, meestal, of voortdurend 'gelukkig' te voelen en 86% voelde zich 'kalm en rustig'.</p> <p>24% van de ouderen gaf aan eenzaam te zijn. In vergelijking met gegevens van voor de coronacrisis, nam vooral emotionele eenzaamheid toe.</p> <p>Heel veel ouderen deden iets tegen het sociaal isolement en eenzaamheid, vooral contact zoeken op 1,5 meter (86%), via sociale media en beeldbellen (72%) en afleiding zoeken (zoals fietsen, tuinieren, tv kijken).</p>	<p>Situatie van zelfstandig wonende ouderen in Nederland stabiel gebleven of zelfs verbeterd.</p> <p>Ouderen zijn minder bezorgd en ze zijn ook minder bang ziek te worden.</p> <p>Zowel de sociale als de emotionele eenzaamheid is licht gedaald ten opzichte van mei. Het niveau is echter nog niet terug naar de tijden van vóór de COVID, in het bijzonder voor emotionele eenzaamheid. Geestelijke gezondheid bleef stabiel en op een vrij hoog niveau (gemiddeld 5 op een schaal van 1-6).</p> <p>In mei (8%) en juni (7%) meldde de ondervraagden dat ze niet de benodigde hulp</p>		

Referentie	Vóór corona (2019)	1^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2^e lockdown (half december 2020-heden)
			<p>kregen op specifiek gebied (zoals mentale gezondheid). Bij de groep ondervraagden die meldden minder contact te hebben met familie en/of vrienden bleef het aandeel in juni gelijk aan dat in mei (40%).</p> <p>Van de mensen die nog steeds last hebben van minder contact, zegt 30% eenzaam te zijn tegenover 19% van de rest van de ondervraagden.</p>		
De Klerk et al., 2020 N=2000	16% 75-plussers emotioneel eenzaam (2019)		37% 75-plussers emotioneel eenzaam (juli 2020)		
Sociaal Planbureau Groningen, 2021 N= 3500		15% 65-plussers voel zich vaker eenzaam (april)		12% 65-plussers voelt zich vaker eenzaam (november)	
De Vries & Pols, 2020		Verschillende ouderen hebben aangegeven dat ze merken dat hun gezondheid			

Referentie	Vóór corona (2019)	1^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2^e lockdown (half december 2020-heden)
N= 244 interviews + (2619 & 1697) vragenlijsten verdeeld over 8 subgroepen.		<p>achteruitgaat doordat ze veel thuis zitten en weinig beweging krijgen, i.v.m. het sluiten van de dagbesteding.</p> <p>Veel ouderen zijn bang om in deze tijd te sterven, omdat zij weten dat familie er op dit moment niet bij zal kunnen zijn en zij geen goed afscheid kunnen nemen.</p>			
Kester, 2020 N=25.000				Van de 65-plussers zegt 48 procent één of meerdere mentale klachten te hebben (ervaren) sinds de coronacrisis (sept).	
Hamers et al., 2020a; Hamers et al., 2020b N = 43 vragenlijsten van verpleeghuislocaties (bezoek per 25 mei toegestaan); N= 25 vragenlijsten van verpleeghuizen		Welbevinden: Veel naasten en medewerkers geven aan dat het bezoekverbod een negatieve impact heeft gehad op het welbevinden van de bewoners van verpleeghuizen.	Drie weken na de versoepeling is de impact van het bezoek op het welbevinden van bewoners overwegend positief.	Nog steeds positieve effecten van versoepelingen op het welbevinden. 45% van de verpleeghuislocaties rapporteert een positievere stemming ten opzichte van de periode met het	

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
(bezoek per 11 mei toegestaan); Dieptemonitoring bij 5 locaties: 46 vragenlijsten en 154 diepte-interviews (Hamers et al, 2020a) N = 63 vragenlijsten (Hamers et al, 2020b)				bezoekverbod tijdens de 1 ^e lockdown. Naar schatting komt 1 op de 5 naasten minder vaak op bezoek dan voor het algehele bezoekverbod.	

Tabel 2.3 Samenvatting mentaal welbevinden mensen met chronische ziekte en/of een beperking

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling Maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
Mensen met een chronische ziekte en/of een beperking					
Ieder(in), 2020 N= 2129 (van wie 81% met chronische ziekte en/of beperking en 19% naasten)	Tevredenheid met het leven algemeen: <ul style="list-style-type: none"> Gemiddeld rapportcijfer: 7,4 Onvoldoende: 9% 	Tevredenheid met het leven algemeen: <ul style="list-style-type: none"> Gemiddeld rapportcijfer: 5,8 Onvoldoende: 38% 33% ervaart verlies van grip op eigen leven. 			

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling Maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
	<p>Tevredenheid met het leven van mensen met een <i>verstandelijke beperking</i>:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Gemiddeld rapportcijfer: 7,9 • Onvoldoende: 4% 	<p>Tevredenheid met het leven van mensen met een <i>verstandelijke beperking</i>:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Gemiddeld rapportcijfer: 5,6 • Onvoldoende: 45% <p>Psychische gezondheid: Aantal mensen dat toename van stress/psychische klachten ervaart, is gestegen van 38% (april) naar 41% (eind mei).</p> <p>Eenzaamheid: Aantal mensen dat toename van eenzaamheidsgevoelens ervaart, is gestegen van 40% (april) naar 45% (eind mei).</p> <p>Het missen van contact met naaste familie en geliefden wordt als probleem het meest (bijna 60%) genoemd, gevolgd door de zorgen en angst voor besmetting (50%).</p>			
Mensen met een verstandelijke beperking					
De Vries & Pols, 2020		Mensen met een verstandelijke beperking ervaren veel last en bedreiging van de	De meeste respondenten die in het eerste		

Referentie	Vóór corona (2019)	1^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling Maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2^e lockdown (half december 2020-heden)
N= 244 interviews + (2619 & 1697) vragenlijsten verdeeld over 8 subgroepen.		onduidelijkheden omtrent coronamaatregelen. De angst en onzekerheid die deze onduidelijkheid bij de respondenten teweeg heeft gebracht zijn bij de meesten verergerd door het wegvallen van hun dagelijkse routines	gesprek al aangaven gestrest of angstig te worden van de situatie waren dat na 1 juni nog veel erger.		
Van Schelven et al., 2020 N= 266 naasten van mensen met verstandelijke beperking		Volgens 49% van de naasten is het leven van hun familielid met verstandelijke beperking verslechterd.			
KansPlus en LFB, 2020 N = 580 naasten, 67 mensen met een verstandelijke beperking		53% van de mensen met een verstandelijke beperking hebben het als erg vervelend ervaren dat ze geen of weinig bezoek mochten ontvangen. 21% had hier geen moeite mee. 66% van de mensen met een verstandelijke beperking vond het in meer of mindere mate vervelend dat de dagbesteding of werk was uitgevallen. 14% vond het niet vervelend.	67% van de mensen met een verstandelijke beperking geeft aan dat het goed met ze gaat. 15% geeft aan dat het hetzelfde met hen gaat als voor de coronacrisis. 90% van de mensen met een verstandelijke beperking kan		

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling Maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
			zich goed vermaken. 80 % heeft voldoende contacten.		
Mensen met een chronische ziekte					
Menting et al., 2020 N = 1.134 mensen met een chronische ziekte		<p>Ervaren gezondheid 83% van de mensen met een chronische ziekte merkten geen veranderingen in hun gezondheid op. Bij 14% is de gezondheid verslechterd.</p> <p>Psychisch welbevinden: 19% maakt zich zorgen over hun mentale gezondheid. 72% is op zijn hoede door het virus. 32% voelt zich onrustig. Ongeveer 25% voelt zich onzeker, gespannen, angstig of somber.</p> <p>Eenzaamheid: 28% maakt zich zorgen om hun sociale leven.</p>			

Tabel 2.4 Samenvatting mentaal welbevinden mantelzorgers en naasten

Referentie	Vóór corona (2019)	1^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2^e lockdown (half december 2020-heden)
Mantelzorgers					
Smits et al., 2020 N= 5 respondenten (4 tot 8 interviews per respondent)		Mantelzorgers van patiënten met dementie ervaren stress, angst voor besmetting, eenzaamheid en verdriet omdat ze hun naaste met dementie niet in levende lijve konden zien.			
De Klerk et al., 2020 N=2000			Mantelzorgers hadden in juli 2020 niet vaker een beter of slechter welbevinden dan in de periode 2015-2019.		
Sociaal Planbureau Groningen, 2021 N= 3500		Belasting mantelzorgers 24% van de mantelzorgers geeft aan dat de mantelzorgtaken zwaarder zijn geworden (april).		Belasting mantelzorgers 22% van de mantelzorgers zegt dat taken alleen in negatieve zin zijn veranderd (nov)	
Naasten					
Van Schelven et al., 2020 N = 266 naasten van		Tevredenheid met leven: 75% vindt kwaliteit van leven (heel) goed, 4% vindt dit (heel) slecht. Naasten zijn niet anders			

Referentie	Vóór corona (2019)	1^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2^e lockdown (half december 2020-heden)
mensen met een chronische ziekte en/of beperking		<p>gaan denken over hun kwaliteit van leven door de coronacrisis.</p> <p>Psychisch welbevinden: 62% van de naasten kunnen ontspannen. 56% maakt zich niet de hele tijd zorgen om hun naaste met beperking. Ruim een kwart van de naasten vindt het zorgen voor hun familielid zwaar tijdens de coronacrisis. Dit is niet anders dan in 2019.</p>			
<p>KansPlus en LFB, 2020</p> <p>N = 580 naasten, 67 mensen met verstandelijke beperking</p>			60% van de naasten geeft aan dat het goed met hen gaat, ongeacht of de persoon met een beperking bij hen in huis woont of niet.		

Tabel 2.5 Samenvatting mentaal welbevinden mensen met psychische problemen

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling Maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
Hulpvragers 113 zelfmoordpreventie					
<p>113 Zelfmoordpreventie, 2020</p> <p>N=8.589 chatgesprekken waarvan 3.410 gesprekken tijdens de coronacrisis</p>		<p>Toename gespreksonderwerpen periode 24 maart-1 juni 2020 tov periode tot 24 maart</p> <p>Totaal: thuisituatie (+31%). negatieve emoties ervaren (+13%) politie betrokken bij een onveilige situatie (+18%).</p> <p>Mannen: paniek en angstgevoelens (+24%) crisisdienst (+43%).</p> <p>Jongere hulpvragers: negatieve emoties (+22%) geen vertrouwen in zichzelf of een ander meer te hebben (+15%).</p> <p>Oudere hulpvragers: problemen met medicatie of alcohol (+9%) wegleggen van middelen in de keuken waarmee ze</p>			

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling Maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
		<p>zelfmoord kunnen plegen (+11%).</p> <p>Alleenwonende hulpvragers zelfmoordplannen (+52%) zelfmoordgedachten (+27%) geen energie meer hebben (+70%).</p>			
GGZ cliënten					
Nijboer, 2020 N= 10 interviews met GGZ professionals			Direct na de (eerste) coronagolf: De veerkracht bij veel mensen met een psychische kwetsbaarheid is onderschat. Minder sprake van (zelf)stigmatisering.		
MIND, 2021 N= 5 ^e peiling: 804 4 ^e peiling: 932 3 ^e peiling: 357 2 ^e peiling: 1.162 1 ^e peiling: 1.046		<p>Bijna 65% van de mensen die al psychische klachten ervaren vóór de uitbraak van het Corona-virus zien hun klachten toenemen.</p> <p>Drie op de vier familieleden en naasten van mensen met psychische problemen</p>	Eén op de drie personen heeft last van toegenomen klachten door: extra prikkels, de toegenomen druk, angst voor besmetting en stress.		Toename psychische klachten: 3 op 4 mensen ervaren negatieve gevolgen.

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling Maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
		geeft aan zich machteloos te voelen en 86% maakt zich grote zorgen voor het welzijn van de client.	Een op de drie merkt positieve gevolgen op hun psychisch welbevinden door: terugkerende contact met familie en/of vrienden.		1 op 10 ervaart positieve gevolgen (zoals meer rust, minder prikkels).
De Lange et al., 2020; Kroon et al., 2020 N= 634 en 447		40% van de volwassenen die langere tijd last hebben van psychische klachten ervaart meer psychische klachten dan voor de coronacrisis en 11% heeft sinds de coronacrisis een psychische crisis doorgemaakt. In april beoordeelden panelleden hun kwaliteit van leven gemiddeld met een 5,7. Dit was een significante daling ten opzichte een jaar eerder (6,3). De mate van eenzaamheid is niet veranderd. 82% voelt zich matig tot heel erg eenzaam.	Panelleden maken zich zorgen over de coronacrisis in vergelijking met april. De mate van eenzaamheid onder panelleden is gemiddeld gezien gelijk gebleven maar wel hoog (85%). De situatie is vergelijkbaar met hoe het was vóór de coronacrisis. In juni/juli gaven panelleden een 6,1 voor hun kwaliteit van leven. Dit is een significante stijging ten opzichte van april (38%) geeft aan dat hun psychische klachten		

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling Maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
			sinds de coronacrisis zijn toegenomen. Dit is vergelijkbaar met april.		
De Vries & Pols, 2020 N= 244 interviews + (2619 & 1697) vragenlijsten verdeeld over 8 subgroepen.		<p>Het verlies van structuur en contact met anderen, leidt bij sommige mensen tot gevoelens van hopeloosheid en somberheid en tast de kwaliteit van leven aan.</p> <p>Aan de andere kant is er een aantal mensen die zich relatief goed voelt bij de rust en afname aan prikkels die social distancing met zich meebrengt.</p>			
Van Burg et al., 2021 N= 56 interviews (50 medewerkers hulpverlenende organisaties en 6 cliënten)		<p>Afschaling van dagbesteding en aanpassing van de dienstverlening van de GGZ hebben geleid tot vermindering van de kwaliteit van het leven en achteruitgang van de gezondheid.</p> <p>Door het wegvallen van de dagelijkse structuur en ritme vielen sommigen in</p>			

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling Maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
		<p>een gat en heeft het soms tot verergerde psychische problemen geleid.</p> <p>Sommige mensen die voor de start van de pandemie al moeilijk te bereiken waren, zoals zorgmijders, bleken digitaal onmogelijk bereikbaar te zijn.</p> <p>Een ander deel had geen behoefte aan activiteiten en contact en ervoeren het afbouwen van huisbezoek en fysieke ontmoeting niet als een gemis.</p>			
Professionals psychische hulp (o.a. GGZ)					
<p>Van Bon-Martens et al., 2020a; Van Bon-Martens et al., 2020b</p> <p>N = 1862 respondenten vragenlijst; 19 deelnemers bij dialoogbijeenkomsten</p>	<p>Gemiddeld cijfer psychische gezondheid vóór corona: 7,94</p> <p>Werkdruk gemiddeld 7,01 vóór corona</p>	<p>Werkdruk gemiddeld 8,14 tijdens piek</p>	<p>Gemiddeld cijfer psychische gezondheid: 7,28</p> <p>Psychische gezondheid 24,2% voelde zich psychisch ongezond in de vier weken voor het invullen van de vragenlijst (MHI-5)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 49,6% ervoerde in de vier weken voor het 		

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling Maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
			<p>invullen van de vragenlijst (heel) veel stress door de gevolgen van de coronacrisis voor zichzelf en/of dierbare naasten, of door de berichtgeving in de media.</p> <ul style="list-style-type: none"> • 32,3% had (veel) meer slaapproblemen dan voor de coronacrisis <p>82% ervaaarde de eigen gezondheid als (zeer) goed.</p> <p>49,8% voelde zich (heel) tevreden over zijn leven.</p> <p>Werkdruk gemiddeld 7,60 na piek</p>		

Tabel 2.6 Samenvatting mentaal welbevinden werkenden en niet-werkenden

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (mrt-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020 – heden)
Opleiding volgen, werken of niet-werken					
De Klerk et al., 2020 N=2000			<p>De ervaren gezondheid van werkenden en mensen die een opleiding volgen is tussen 2019 en juli 2020 stabiel gebleven, maar het aandeel niet-werkenden (jonger dan AOW-leeftijd) met een slechte ervaren gezondheid is in juli 2020 hoger dan in 2019 (46% tegen 39% in 2019).</p> <p>Het aandeel dat aangeeft zich (iets) somberder te voelen dan een half jaar geleden is hoger onder mensen die studeren of een opleiding volgen (41%) en niet-werkenden (38%) dan onder werkenden (+/- 27%) (juli).</p> <p>Bij geen van de drie groepen zijn sinds corona veranderingen in het psychisch welbevinden gemeten met de MHI-5.</p>		
Zelfstandigen en flexwerkers					
De Klerk et al., 2020			Mensen met vast werk, zelfstandigen en mensen met flexibele of tijdelijke contracten		

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (mrt-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020 – heden)
N=2000			verschillen niet van elkaar wat betreft veranderingen in ervaren gezondheid, psychisch welbevinden en eenzaamheid.		
Thuiswerkers					
Hamersma et al., 2020 Literatuurstudie van verschillende onderzoeken over thuiswerken		Aan het begin van de coronacrisis heeft het thuiswerken voor een groot deel van de thuiswerkers het werkplezier verminderd. Volgens een studie van IenW die is meegenomen geldt dit voor 50% van de thuiswoners. Of dit gedurende de coronacrisis is veranderd, is niet bekend	8% van de thuiswerkers rapporteert eind juni psychische klachten. Er is geen duidelijk verschil in de algemene zelf-gerapporteerde gezondheid van thuiswerkers vóór en tijdens de coronacrisis. Ongeveer 50-70% van de thuiswerkers mist zijn of haar collega's en dit beeld lijkt vrij constant door de tijd.		

Tabel 2.7 Samenvatting mentaal welbevinden kwetsbare zwangere vrouwen

Referentie	Voor corona (2019)	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
Kwetsbare zwangere vrouwen					
Van Blarikom et al., 2020		Maart-juni 2020 Zorgverleners zagen sommige problemen toenemen, zoals angst, stress en dwangstoornissen als excessief			

N= 14 zorgverleners en 7 zwangere vrouwen		<p>schoonmaken. Zorgverleners hadden de meeste zorgen over verminderde sociale steun en minder inzicht in situaties van potentieel geweld en misbruik.</p> <p>Zwangere vrouwen ervoeren sinds de uitbraak van het coronavirus meer gevoelens van onzekerheid over het verloop van hun zwangerschap of hadden meer angst en stress t.a.v. de bevalling. Sommige zwangere vrouwen ervoeren nadelige economische consequenties met daaraan gerelateerde psychische nood.</p>			
---	--	---	--	--	--

Tabel 2.8 Samenvatting mentaal welbevinden kwetsbare gezinnen

Kwetsbare gezinnen					
Referentie	Vóór corona	1^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2^e lockdown (half december 2020-heden)
<p>Steketee et al., 2020</p> <p>N= 246 respondenten vragenlijst, van wie 159 gezinnen in januari en februari 2020 en 87 na 16 maart 2020.</p> <p>N=52 geïnterviewden (30 ouders, 9 kinderen, 13 hulpverleners)</p>		<p>Tov situatie vóór 16 maart: <i>Veiligheid</i></p> <p>Ouders: algemene gevoel van veiligheid is gelijk gebleven.</p> <p>Kinderen: Emotionele veiligheid is ook gelijk gebleven,</p> <p>Tieners: Emotionele veiligheid is verbeterd</p> <p><i>Spanningen en stress</i></p> <p>De helft van de ouders en kinderen ervaart niet meer spanningen of opvoedproblemen.</p>			

		12% van de ouders ervaart meer spanningen en 20% meer stress. 33% van de kinderen ervaart meer spanningen en stress in huis			
--	--	--	--	--	--

Tabel 2.9 Samenvatting mentaal welbevinden sekswerkers

Referentie	Voor corona (2019)	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
Sekswerkers					
De Wildt et al., 2020 Vragenlijstonderzoek n = 16 sekswerkers, 3 exploitanten. Diepte-interviews n = 7 sekswerkers, 2 exploitanten, 1 sociaal verpleegkundige GGD	Gemiddeld cijfer mentaal welzijn: 8,4	Het mentaal welzijn van sekswerkers is afgenomen naar gemiddeld 6,1 Het merendeel van de sekswerkers heeft tijdens de lockdown een toename ervaren in klachten zoals stress, slaapproblemen, somberheid, en vermoeidheid/ lusteloosheid.	Na de herstart op 1 juli is het mentaal welzijn gemiddeld 7,0 Bij een deel van de respondenten zijn de ervaren klachten verder toegenomen sinds 1 juli.		

Tabel 2.10 Samenvatting mentaal welbevinden dak- en thuislozen

Referentie	Vóór corona (2019)	1 ^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling Maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2 ^e lockdown (half december 2020-heden)
Dak- en thuislozen					

Referentie	Vóór corona (2019)	1^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling Maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2^e lockdown (half december 2020-heden)
Van Burg et al., 2021 N= 56 interviews (50 medewerkers hulpverlenende organisaties en 6 cliënten)		Er zijn veel extra nachtopvangplekken gecreëerd, waardoor het voor sommige dak- en thuislozen mogelijk was om vaste slaapplek te hebben. Dat heeft duidelijk een positief effect gehad, vooral ook op hun algehele welbevinden.			
De Vries & Pols, 2020 N= 244 interviews + (2619 & 1697) vragenlijsten verdeeld over 8 subgroepen.		Door regeling noodopvang werden meer mensen opgevangen. Zij knapten op van een vaste slaapplek en de rust van een eigen kamer. Dit is bevorderend voor herstel. De sluiting van werkprojecten en bijv. dagbesteding zorgde bij veel cliënten van de opvang voor problemen. Bestaande problemen werden vergroot: het gebrek aan structuur, verveling en onzekerheid			
Mennis et al., 2020 N = 67 interviews met daklozen N = 8 interviews met straatdokters		De lichamelijke (75%) en de psychische gezondheid (70%) werd door daklozen als redelijk tot prima ervaren. Daklozen hadden in de coronaperiode ten opzichte van de periode ervoor (veel) meer last van een onveilig (21%), angstig (25%), somber (30%) of gestrest gevoel (33%) of van slaapproblemen (22%). De helft tot driekwart voelde zich hetzelfde als voor de coronatijd of had nooit last van deze klachten.			

Referentie	Vóór corona (2019)	1^e lockdown (maart-april 2020)	Versoepeling Maatregelen (mei-juli 2020)	Verdere aanscherping maatregelen (augustus-half december 2020)	2^e lockdown (half december 2020-heden)
		<p>Dagbesteding en dagopvang werden veelal gesloten wat tot verveling en mogelijk meer middelengebruik heeft geleid onder dakloze mensen.</p> <p>Volgens 56% veranderde in de coronaperiode het contact met vrienden en/of familie en volgens 53% met mensen op straat. Dit werd meestal als negatief ervaren.</p>			

Bijlage 3 Methodologie van dit project

Voor de rapportages binnen dit project wordt gebruik gemaakt van bronnen die (1) passen binnen de **afbakening** van de opdracht en die (2) van voldoende **wetenschappelijke kwaliteit** zijn.

Afbakening van de opdracht

We includeren onderzoek dat betrekking heeft op de volgende **aspecten van het dagelijks leven** van Nederlanders gedurende de corona-crisis: welbevinden/psychische gezondheid, lichamelijke gezondheid, sociale relaties & eenzaamheid, leefstijl, economische situatie (positie op de arbeidsmarkt, inkomen, schulden), onderwijs en bredere maatschappelijke factoren (sociale cohesie, vertrouwen, solidariteit). Daarnaast zijn er nog andere maatschappelijke gevolgen van corona zoals huiselijk geweld, thuis werken en vakantie. Ook includeren we onderzoek naar de ervaring van mensen met **zorg en preventie** (inclusief digitale zorg) en met veranderingen in de **organisatie van de zorg**.

In dit project besteden we in het bijzonder aandacht aan groepen die (mogelijk) extra kwetsbaar zijn als het gaat om de gevolgen van de coronacrisis en de coronamaatregelen. Onderzoek naar deze **kwetsbare groepen** vindt plaats binnen het ZonMw programma en betreft onder andere: mensen met psychische klachten; mensen met een verstandelijke beperking; mantelzorgers; dak- en thuislozen; mensen met een chronische ziekte; ouderen; gezinnen met jonge kinderen.

Een aantal onderwerpen die in eerdere rapportages wel zijn meegenomen valt **buiten de scope van de huidige opdracht**. Het gaat om: het draagvlak voor en de naleving van de coronamaatregelen over de tijd; (determinanten van) vaccinatiebereidheid en de omvang van uitgestelde, afgeschaalde, vermeden of niet gegeven zorg en het maken van een inschatting van de gezondheidseffecten hiervan. Over deze onderwerpen rapporteert het RIVM separaat via het COVID-19 programma van het RIVM, waaronder ook de resultaten van de corona gedragsunit.

Beoordeling wetenschappelijke kwaliteit

Het merendeel van de onderzoeken die we includeren in onze rapporten is door ZonMw gefinancierd en heeft daarmee al een uitgebreide kwaliteitstoets doorstaan middels een review door wetenschappers. In de uitvoering en of rapportage van een onderzoek kan echter worden afgeweken van de vooraf aangevoerde kwaliteitscriteria. Om die reden toetsen we globaal de wetenschappelijke kwaliteit van de onderzoeken. Daarnaast voegen we, in overleg met ZonMw, rapportages toe van onderzoek dat niet door ZonMw is gefinancierd. Deze extra studies toetsen we uiteraard ook op kwaliteit.

Bij de globale beoordeling van de wetenschappelijke kwaliteit van onderzoeken, letten we op de volgende punten:

- Welke wetenschappelijke methoden zijn gebruikt voor de gegevensverzameling: semigestructureerde interviews, focusgroepen, panelonderzoek of vragenlijst onderzoek?
- Was de steekproef van voldoende omvang?
- Wat het onderzoek representatief?

- Is het onderzoek cross-sectioneel of is er sprake van herhaalde metingen?